

*Vitragewinkels
in Assendorp*

Wim Huijsmans

Suikerhistorie

(Collectie ZHT)

Groot Wezenland 2-5 anno 2018, met links op nummer 4 café de Singel en rechts op nummer 3 Forno's Zwolle. (Foto Annèt Bootsma)

Restaurant snackbar 'Oase' Groot Wezenland 3-5

De panden Groot Wezenland 2-5 zijn gelegen aan de doorgaande weg naar Assendorp en rond 1885 gebouwd in neo-rennaissance stijl. Aanvankelijk waren kleine middenstanders eigenaar. De nummers 4 en 5 zijn rond 1900 samengevoegd. In het begin van de vorige eeuw was nr. 3 eigendom van G.H.S. Elfrink, banketbakker en kok. In 1921 werd de zaak overgenomen door de Amsterdammer W. Gemke, die al eigenaar was van nr. 4 en 5. Hij liet het geheel verbouwen. Naast de bakkerswinkel kwam er nu ook een lunchroom. Deze situatie duurde tot 1958 toen Antony Kamphuis, telg uit een bekende Zwolse horecafamilie, het pand overnam, verbouwde tot café-restaurant en de naam 'Oase' gaf. Wellicht dat het in de oase (te) rustig bleef. Na drie jaar droeg hij het pand over aan S.J. Elzinga, die het voortzette onder de naam kippen- en eierenrestaurant (sic) 'De Roerdomp'. In 1978 werd het pand weer opgesplitst. In nr. 3 kwam bar 'De Faun', in nr. 4 café 'de Singel' en nr. 5 (boven) werd ingericht voor kamerverhuur. Onlangs vierde de Singel zijn veertigjarig bestaan. Nog steeds hangt er een gezellige sfeer in dit café. De drankjes zijn er goed, de tapas lekker en qua muziek is het onder meer genieten van funk en soul, soms live.

Op nr. 3 kun je pizza's uit een hout gestookte oven bestellen en afhalen. Vandaar ook de naam Forno's Zwolle. Buon appetito!

Redactioneel

Inhoud

Tijdens een etentje in Assendorp werd Kees Canters zich bewust van de vele voormalige winkelpanden in de wijk, door hem benoemd als 'vitragewinkels'. Aan de pui is nog te zien dat het pand oorspronkelijk een winkel is geweest, maar de oorspronkelijke etalages zijn afgesloten met vitrage omdat er nu alleen nog wordt gewoond. Dit verschijnsel prikkelde de nieuwsgierigheid van Canters dusdanig, dat hij besloot de opkomst, bloei en neergang van het winkelbestand in Assendorp in kaart te brengen.

Jan van de Wetering is bij zijn beschrijving van Zwolle in de jaren zestig van de vorige eeuw aangeland bij het jaar 1968. Een tumultueus jaar vanwege de protesten tegen de oorlog in Vietnam, de Praagse Lente die zo bruut werd beëindigd, de studentenprotesten in Parijs en de moorden op Martin Luther King en Robert F. Kennedy in de Verenigde Staten. In Zwolle was het wat dat betreft heel erg rustig, al gingen tweeduizend scholieren wel de straat op om te protesteren tegen de inval van Rusland in Tsjecho-Slowakije. Maar toen daarbij ook een spandoek tegen de oorlog in Vietnam werd ontrold, greep de politie in.

Maarten F. Otto heeft een biografie geschreven over het leven en met name het werk van zijn vader Will Otto (1919-2008), die van 1963 tot 1976 directeur was van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, waarvan het hoofdkantoor in Zwolle (Flevogebouw) stond. Als directeur heeft Otto een belangrijke invloed gehad op de ontwikkeling van Flevoland en met name Lelystad.

Tenslotte uw aandacht voor de rubriek boeken, waar de recent verschenen biografie van Thorbecke en het nieuwe boek over Assendorp besproken worden. De redactie wenst u weer veel leesplezier.

Suikerhistorie Wim Huijsmans

114

Vitragewinkels in Assendorp
Voorgoed gesloten winkels langs stille straten in een Zwolse wijk

Kees Canters

116

Zwolle in de jaren zestig
Aflevering 16: Spandoeken voor het stadhuis (1968)

Jan van de Wetering

143

Flevoland ontworpen op Zwolse tekentafels

Maarten F. Otto

159

Boeken

165

Auteurs

169

Cover: *Vitragewinkels aan de Van Karnebeekstraat*
Detail meerkleuren-houtdruk, zie ook p. 141,
Kees Canters, 2016

Vitragewinkels in Assendorp

Voorgoed gesloten winkels langs stille straten in een Zwolse wijk

Kees Canters

Een tijdje geleden zat ik samen met anderen te eten bij een restaurant in Assendorp, op een kruising van straten. We zaten buiten, het was een heerlijke zomeravond en ik keek wat om me heen. Opeens constateerde ik dat er op de drie andere hoeken van de kruising een winkelwoning stond, weliswaar allemaal niet meer als winkel in gebruik maar wel onmiskenbaar als winkel gebouwd. Wat me ook opviel was dat, om inkiijk te voorkomen en wellicht ook bedoeld als zonnewering, de oorspronkelijke etalages waren afgesloten met vitrages. Het waren 'vitragewinkels' geworden, dat wil zeggen panden die oorspronkelijk als winkels waren bedoeld, met de pui nog min of meer in takt en met direct achter de ramen hangende vitrages of jaloezieën.¹ Nieuwsgierig geworden besloot ik vervolgens om te proberen de opkomst, de bloei en de neergang van het winkelbestand in Assendorp in kaart te brengen.

Verkoop op straat: de vensterluiken werden omhoog en naar voren geklapt waardoor er licht kon toetreden in de winkel en er tegelijkertijd ruimte ontstond (droog!) om de koopwaar uit te stallen. (Detail 'Stadhuis van Amsterdam', P. Saenredam, 1657, Rijksmuseum)

De eeuw van de winkel

De twintigste eeuw kan worden beschouwd als de eeuw van de winkel, het toen in gebruik zijnde intermediair tussen producent en consument voor het verhandelen en doorgeven van meestal betrekkelijk kleine artikelen, artikelen die je in een tas kunt meenemen.

Van de vijftiende tot de achttiende eeuw speelde detailverkoop aan de straat zich af voor de pui van een woonhuis, meestal onder een afdak met naar voren neerklappende vensterluiken die als toonbank fungeerden.² In de eerste helft van de negentiende eeuw kwamen er etalagekasten in zwang om de aangeboden artikelen aan potentiële kopers te tonen: buiten het gevelvlak uitstekende vitrine-vormige etalages met kleine ruiten.³

Na deze rechthoekige etalagekasten moet er rond 1870 een voorkeur zijn ontstaan voor winkelpuien bestaande uit een houten raamwerk met drie of vier pilasters. De meest voorkomende puien waren driedelig, bestaande uit twee etalagevensters met daartussen een deur of deurnis; maar er kwamen ook twee- of vierdelige puien met segmentbogen, rondbogen, ezelsrugbogen en vlakke bogen met afgeronde bovenhoeken voor. De pilasters waren in het begin vlak, later meestal voorzien van verticale verdiepte panelen met decoratieve vullingen, waarvan de elementen ook te vinden zijn in kapitelen, bogen en kroonlijst.

Vooral rond 1880-90 ontstond er een voorkeur voor halfzuiltjes en vrijstaande zuiltjes van hout of gietijzer, in vorm en versiering verwant aan de sedert 1860-70 gebruikelijke modellen van lantaarnpalen.⁴ In het onderstaande zal ik aan de hand van voorbeelden uit Assendorp vooral op dit type winkelpui wat dieper ingaan. Maar eerst nog wat achtergronden van het winkelwezen in het algemeen en een verkenning van het winkelbestand in Assendorp in de laatste honderd jaar.

Achtergronden

Tot ver in de negentiende eeuw was er veelal òf sprake van productie voor eigen gebruik, òf er was een veel directer contact tussen producent, veelal in werkplaatsen, en consument die bij wijze van spreken om de hoek woonde. Door de industrialisatie werd het mogelijk om bijvoorbeeld kruidenierswaren in kleine verpakking te leveren, hetgeen de detailhandel in die artikelen – inclusief de aanvoer met paard en wagen of per automobiel – in hoge mate zal hebben gestimuleerd. Hierdoor kwam er een scheiding tot stand tussen het productiegebied en het consumptiegebied. Waar die gebieden voorheen samenvielen binnen een regio, vielen ze nu uiteen en werd het mogelijk om producten wezenlijk goedkoper aan te bieden. Dit betekende de opkomst van het winkelwezen in het begin van de twintigste eeuw.

Parallel hieraan verliep de opkomst van de grote producenten in de voedingsindustrie, zoals CSM (suiker en stroop), Zwanenberg (vleeswaren), Van den Bergh en Jurgens (beide margarine, later gefuseerd en vervolgens opgegaan in Unilever), Niemeyer (tabak en koffie) en Van Nelle (tabak, koffie en thee). Om zo voordelig mogelijk in te kopen ontstonden er omstreeks 1900 coöperaties. Ook in Assendorp, zoals de 'Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruikersvereniging "Vooruit"' (1904) aan het Assendorperplein of de 'Nieuwe Coöperatieve Zwolsche Winkelvereniging' (1903) aan de Assendorperstraat 64-70 (waar nu de Action zit). De onderlinge concurrentie tussen landelijke coöperaties – zoals Enkabé, Centra, VêGé en ViVo⁵ – leverde natuurlijk ook weer hier en daar een extra kruidenierswinkel op; in Assendorp kwamen er op deze wijze een Centra-winkel en een ViVo-winkel.

Voorbeeld van winkelpui met etalagekast, 1927, in Leiden. (Foto-graaf onbekend; collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnr. 8874)

Bouwtekening van de hand van G.G. Post uit 1904 van Assendorperplein 19, de bakkerswinkel (r) en de ingang van de stalling voor de broodkarren van de Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruikersvereniging 'Vooruit'. (Collectie HCO)

De winkel van Fruitema, hoek Molenweg-van Ittersumstraat, werd in 1935 verbouwd tot een Albino-winkel naar een voor die tijd zeer modern ontwerp; tot op de huidige dag is de toen gemaakte, opvallende winkelpui vrijwel onaangetast in stand gebleven.

En er ontstonden winkelketens met een fijnmazig netwerk van verzorgde en uniform ingerichte kruidenierswinkels verspreid over het hele land. Deze ketens kwamen voort uit wat veelal oorspronkelijk was begonnen als een enkele winkel, zoals de familiebedrijven Simon de Wit, Albert Heijn, P. de Gruyter, Albino en De Spar, waarvan de laatste drie ook in Assendorp een vestiging hadden. Na de Tweede Wereldoorlog probeerden de coöperaties ook tegengas te geven aan deze grootgrutters. De meeste familiebedrijven en coöperaties bleken op den duur niet opgewassen tegen de supermarkten die in de jaren zestig en zeventig de voedingsmiddelenmarkt veroverden.

Het zich snel ontwikkelende winkelwezen in het begin van de eeuw bracht met zich mee dat veel artikelen nu op andere wijze dan voorheen werden aangeboden, namelijk in standaardverpakking waardoor de winkelier niets meer aan een product hoefde toe te voegen (maar dat ook niet kon) en de winstmarges afnamen.

Een totaal andere, maar zeker kwantitatief gezien belangrijke factor die bijdroeg aan de opkomst van nieuwe winkels was de verzuiling. Elke zuil kreeg op den duur zijn eigen kruidenier, groenteboer, slager, melkboer en bakker, waardoor in bepaalde branches het aantal winkels sterk

toenam. Om een indruk te geven van het aantal zuilen destijds in Nederland kunnen de volgende categorieën worden onderscheiden: 1. christelijk: 1a. rooms-katholiek, 1b. protestant: 1b1. hervormd – 1b2. gereformeerd; 2. openbaar: 2a. liberaal, 2b. socialistisch. Als er daardoor binnen een bepaalde branche steeds meer winkels kwamen, werd de spoeling steeds dunner en viel er op den duur met een winkel geen inkomen meer te verdienen.

Hoe deze verzuiling in de praktijk uitpakte vertelde mevrouw Balkestein mij; mevrouw Balkestein is de dochter van de bloemist die in de jaren dertig gevestigd was op de hoek van de Groenestraat-Coetsstraat. Toentertijd was Siebelt 'Sigaren' aan de Molenweg 53 een katholieke middenstander – dat gaf houvast. Deze Siebelt maakte reclame door briefjes in de brievenbus te deponderen met daarop de aanmaning dat katholieken hun rokertje vanzelfsprekend bij katholieke sigarenboeren kochten. Deze wijze van reclamemaken werd echter niet op prijsgesteld in Assendorp en er ontstond zowaar een kleine rel. Overigens rookte vader Balkestein geen sigaren van Siebelt, maar van Helderma, Van Ittersumstraat 62.

In de tweede helft van de vorige eeuw deed zich een bijna omgekeerde ontwikkeling voor ten opzichte van die van de eerste helft van de eeuw. De opkomst van het verschijnsel warenhuis aan het begin van de twintigste eeuw en vervolgens van de supermarkt in de naoorlogse periode zette de kleine winkels zwaar onder druk. Voor de eerste super in Assendorp, de Pick-Pack aan de Assendorperstraat 31, werd in 1959 een geheel nieuw pand opgetrokken. De komst van de 'zelfbedieningszaak' baarde opzien, ook al betrof het naar huidige begrippen gemeten slechts een kleine supermarkt. De kleine winkels waren kleinschalig opererende eenmansbedrijfjes geweest, die het op den duur niet konden volhouden. Tegenwoordig gaat het, naast de klassieke middenstandswinkels (die er in Assendorp ook nu nog veel zijn!), veelal om vestigingen van grootschalig opererende supermarkten, franchisehouders van winkelketens of winkeliers die vooral via internet verkopen.

De 'zelfbedienings-zaak' Pick-pack aan de Assendorperstraat 31 in de jaren zeventig. Het was de eerste supermarkt in de wijk. Pick-Pack, een welgekozen naam (enigszins Amerikaans klinkend, in die tijd zeker een aanbeveling) werd in 1959 in opdracht van ondernemer P.F. Franciken gerealiseerd naar een ontwerp van de Assendorpse architecten Gebr. Boxman. Veel oudere Assendorpers kunnen zich de winkel nog herinneren - de winkel heeft indruk gemaakt. (Foto J. de Koning, collectie HCO)

Daarnaast zijn tegenwoordig veel winkels – als je die tenminste nog winkels in de traditionele zin des woords wilt noemen – ook totaal anders opgezet: het gaat om 'funshoppes' en de klant moet worden gelokt met toeters en bellen en met gadgets, maar ook met oude spullen in allerlei soorten en maten, die in 'leuke winkeltjes' te koop worden aangeboden.

Je zou zelfs kunnen spreken van een 'winkelbeleving' als je een fles wijn gaat kopen bij de winkel van Mondovino in de Assendorperstraat; hetzelfde geldt voor de felgekleurde winkel in feestartikelen van Meinesz en Bennesz. In de kelder onder de winkel zit zelfs het Sinterklaas-museum: de winkel wordt hiermee haast zelf een museum. Voor Waanders In de Broeren in de binnenstad geldt min of meer hetzelfde: de winkel is een toeristische attractie geworden met een horecagelegenheid in het koor van de voormalige kerk.

Voor sommige speciaalzaken (zoals een lijstenmaker en een dierenpeciaalzaak) is er een markt gebleven of zelfs een nieuwe ontstaan

(beauty- en massagesalons of fitness- en sport-scholen). Deze markt strekt zich verder uit dan vroeger toen het ging om een paar woonblokken of een iets groter gebied maar dan toch een beperkt deel van de wijk. Zeker in het geval van kruidenier, slager, bakker, melkboer en groenteboer, die elk voor zich voorzagen in een deel van de primaire levensbehoeften en met elkaar er voor zorgden dat men voor de dagelijkse boodschappen de wijk niet uit hoefde.

Het ging bij die vroegere winkeltjes dus vooral om de eerste dagelijkse levensbehoeften. Maar ook om secundaire behoeften, inclusief reparatie en zelfmaak, zoals kleding(maker) / manufacturen / textiel, schoenen(maker) en fietsen(maker). Tegenwoordig gaat het veel meer om luxeartikelen, elektronica, comfort en (fast)food van allerlei herkomst en in alle maten, kleuren en gradaties. In de plaats van een complex van kleinschalig opererende winkelstraten gaat het nu om de 'koopgoot' en een shopping mall, waarbij ook de

De hoek Groot Wezenland en Assendorperstraat. Komend van het centrum was dit tot het eind van de jaren vijftig, voor de aanleg van de Luttenbergstraat en de sloop van de op dat tracé liggende huisjes, de entree van de Assendorperstraat. (Foto Keuzekamp, collectie HCO)

functie en betekenis van kopen totaal veranderd is: kopen is vooral kijken geworden, inclusief flaneren, het is nu vermaak en daarmee een serieuze vorm van vrijetijdsbesteding. Aansluitend op deze meer luxe beleving van winkels en winkelstraten zijn er ook winkels en bedrijfjes in de sector zorg bijgekomen, zowel (para)medische zorg en thuiszorg als zorg voor het uiterlijk. De laatste categorie ook weer in alle soorten en maten: pedicures, nailstudio's, de meest uiteenlopende therapievormen, fitness en massagesalons.

Naast de verandering van de aard van het winkelwezen (schaalvergroting / warenhuizen / winkelketens / gespecialiseerde winkels), maar ook door de ontzuiling, speelde bij het verdwijnen van veel van die betrekkelijk 'kortlevende' winkeltjes ook een rol dat er van regeringswege een rem op het houden van een winkel gezet werd (om de middenstanders tegen zichzelf te beschermen). Er moest een minimale jaaromzet worden gehaald en als dat een paar jaar niet gebeurde, werd de zaak gesloten. Daarbij speelde natuurlijk ook een rol dat de regering zich in de naoorlogse periode dergelijke maatregelen kon veroorloven: er was immers voldoende werkgelegenheid voor handen. Dit in tegenstelling tot de jaren dertig, de crisistijd, toen de winkeltjes als paddenstoelen uit de grond schoten; men leed

armoe en wilde, zo niet moest, iets bedenken om een inkomen te hebben.⁶ Waarschijnlijk speelde hierbij ook een rol dat (nieuwe) middenstandsvergunningen na het tot stand komen van de WRO (Wet op de Ruimtelijke Ordening, 1965) alleen werden uitgegeven voor locaties waar een winkelbestemming op lag. In Assendorp zijn dat tegenwoordig de Assendorperstraat en de Van Karnebeekstraat.

Toch kunnen veel oudere bewoners van Assendorp zich nog goed herinneren dat de kleine winkeltjes volop in bedrijf waren en deze formule het tot ver in de twintigste eeuw heeft volgehouden. Hiervan getuigen op veel plaatsen de nog betrekkelijk ongeschonden puien. Nu, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, worden we dagelijks geconfronteerd met nieuwe mogelijkheden om via internet aan artikelen te komen. Het fenomeen winkel dat in het midden van de vorige eeuw zijn hoogtepunt beleefde, is daarmee een typisch twintigste-eeuws verschijnsel.

Assendorp als casus

De bovenstaand in algemene termen geschetste ontwikkeling van de eeuw van de winkel kan meer in detail geïllustreerd worden aan de hand van hetgeen er op dit gebied gebeurde in Assendorp, een oude arbeiderswijk gelegen net buiten de omgrachte binnenstad van Zwolle. Enerzijds omdat er metterdaad veel dynamiek was waarbij met name het winkelbestand steeds weer veranderde. Anderzijds omdat er tot op de huidige dag relatief veel winkelpuizen redelijk gaaf in tact zijn gebleven, waardoor men nog een fysieke indruk kan krijgen van hoe het is geweest. Daarbij moet men zich ook realiseren dat de stadsvernieuwing in de jaren 1970-1980, die ook in Assendorp om zich heen greep, vroegtijdig gestopt kon worden, waardoor niet heel Oud-Assendorp vervangen werd door nieuwbouw.

Onderstaand ga ik nader in op de ruimtelijke verdeling in de tijd van al deze winkels. Daarnaast vertel ik wat over de in de loop der tijd vertegenwoordigde branches en de aantallen winkels per branche. Tenslotte ga ik in op de bij de vormgeving van de winkelpuizen toegepaste bouwstijlen. Om het overzichtelijk te houden concentreer ik de

Zo'n winkel van binnenuit

Om toch iets van de sfeer die er toen in zo'n winkel heerste te kunnen proeven moge het volgende citaat uit het 'Openingswoord' van toenmalig wethouder Jaap Hagedoorn bij Gedane Zaken (2004) dienen, over de woning van familie van hem:

'Die woning bevond zich boven [...] het Assendorper Warenhuis van de familie Westrik, want mijn oom was de jongste zoon Henk uit dat gezin. De toegang naar de bovenwoning voerde in mijn herinnering door de winkel, waar het vol stond met kopjes en schotels, huishoudelijk gerei en speelgoed. Voor een kind spannend (vanwege dat speelgoed) en ook angstig (vanwege het serviesgoed). Zo'n typisch voorbeeld van wat we een Winkel van Sinkel zouden noemen: alles was er te koop (behalve misschien hoeden en petten en dameskorsetten).

Zo maar een voorbeeld van één van die vele Assendorper winkels. Zij bepalen mede het karakter van de wijk; niet alleen de vele hoekwinkeltjes die de straat een bijzonder aanzien geven, maar ook de architectonische hoogstandjes, zoals het pand van Jamin en dat van (vroeger) slager Groenenberg. Inmiddels is het merendeel van de kleine winkeltjes verdwenen en zijn er veel tot woningen omgebouwd.'

aandacht op drie momenten in de tijd: de situatie rond 1900, rond 1950 en rond 2000.

Ik ga niet in op de inrichting van de winkels en ook niet op de wijze van gebruik, met bij voorbeeld een magazijn en wat dies meer zij. Aangezien ik niet ben opgegroeid in Assendorp kan ik uit eigen herinnering niets vertellen over de winkeliers zelf en hun gezinnen uit deze wijk. Bovendien hebben anderen dat voor mij al gedaan en dan denk ik vooral aan Dick en Coleta Hogenkamp, die een drietal interessante, humoristische en gedetailleerde boekjes schreven over de Assendorper middenstand.

Niet elke winkel is een winkel

Als je in de oude adresboeken van Zwolle kijkt en ziet wat daar allemaal wel en niet als winkel geboekstaafd staat, blijkt dat een overzicht lastig te verkrijgen is. Wat is bij voorbeeld de overeenkomst tussen een groot bankgebouw, zoals op de hoek van de Van Nagellstraat en de Van Roijensingel, en een kleine winkel in een huiskamer, zoals in de buurt van de kruising Assendorperstraat - Molenweg? Gaat het in beide gevallen om een winkel?

Bij het wel of juist niet beschouwen van een winkel als een winkel heb ik daarom als uitgangspunt genomen dat er door een particuliere

koper direct iets fysieks en concreets kan worden meegenomen; bovendien moet er sprake zijn van een fysiek aanwezig en duidelijk zichtbaar en als zodanig ook herkenbaar verkoop pand. Dit leidde er toe dat ik bij voorbeeld wel de volgende typen winkel heb meegenomen in mijn onderzoek: kleine vestigingen van makelaar/taxateur en verzekering, viskramen, wasserijen / stomerijen, restaurants, reclamebureaus, autorijscholen, kopieerinrichtingen, garages / autobedrijven / auto-onderdelen / uitlaten / accu's / ziekenvervoer,

Een sfeerbeeld van de Assendorperstraat omstreeks 1960 – het is nog redelijk rustig en er is nog ruimte, men fietst en, vooral, men wandelt. Links op de hoek de zaak van Steen 'manufacturen / linge-rie / kousenreparatie' en rechts, ter hoogte van de op de stoep geparkeerde auto (ook toen al!), met de stoere winkelpui de schoenwinkel van Bouma; tegenwoordig zit hier schoenmakerij Potjes. (Collectie auteur)

Zwolle, Assendorperstraat met Dominicanerkerk

fitness en sportscholen, radiateuren(reparatie), muziekinstrumentenmakers, apotheken en smid of smederij.

De volgende typen heb ik niet in mijn onderzoek betrokken: kleine kerkjes in winkelachtige panden (de grotere kerken zijn sowieso geen winkel), administratiekantoren / accountants / incassobedrijven, grote vestigingen van makelaardijen, bank, taxateur, verzekering, kantoren aan huis – al of niet met werkplaats – waar geen sprake is van de verkoop van losse artikelen of sprake is van een woonadres, zoals van een timmerbedrijf, aannemer, kleermaker, elektrisch installatiebureau, schilder, behanger, loodgieter, fotograaf, bodedienst, bezorgdienst, transport, beurtvaartsleepdienst, zorgverlenende eenmansbedrijfjes (fysiotherapie, manicure, logoakoupediste (?), magnetiseur), fabrieken en fabriekjes, (confectie) ateliers, groothandels / grossierderijen, architecten, grote opslagplaatsen van brandstof met een kantoor (veelal liggend aan het spoor langs de Deventerstraatweg),⁷ kiosken, klaarblijkelijke woonadressen alias kantoortjes / werkplaatsen van beroepsgroepen als schilders, melk- en groenteversers en schoorsteenvegers.

Naast dat uit deze opsommingen blijkt dat een heldere en strikte verdeling in 'winkel' en 'geen winkel' haast onmogelijk is en altijd een meer of minder willekeurig karakter zal dragen, komt natuurlijk ook de grote variatie naar voren in het aanbod van winkels en soortgelijke commerciële huizen in Assendorp in heden en verleden.

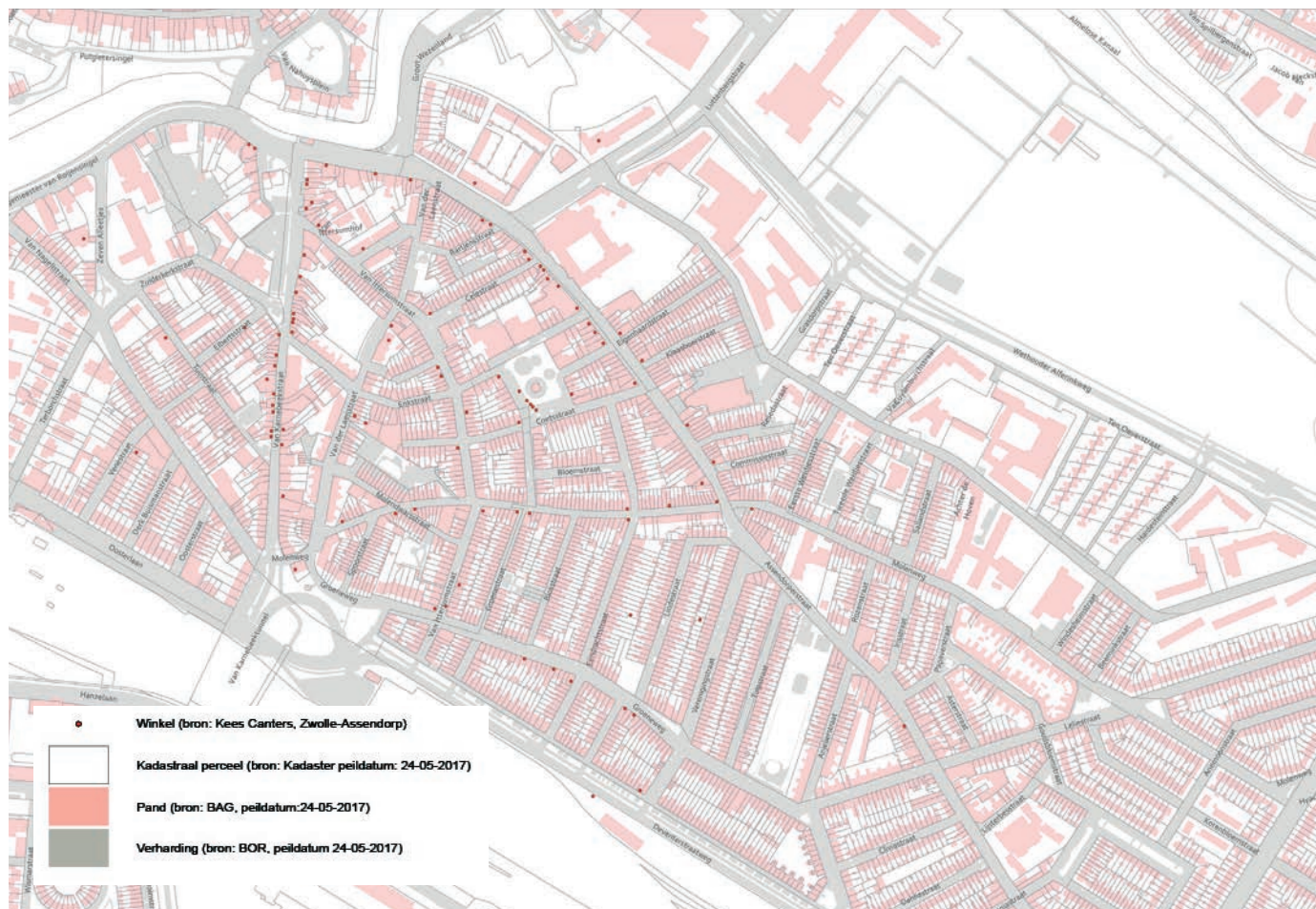
Winkels in Assendorp: wanneer en waar?

Het onderzoeksgebied bestrijkt in principe alle hoeken en gaten van Assendorp, waar zich een winkel bevindt of ooit heeft bevonden. In de praktijk komt dit neer op een paar straten met hun directe omgeving, een aantal clusters van enkele dicht bij elkaar gelegen winkels of min of meer op zichzelf staande winkels. Die straten zijn de Assendorperstraat, Van Karnebeekstraat, Molenveg, Van der Laenstraat, Van Ittersumstraat en Groeneweg. Het betreft dus vooral de wijkdelen Oud-Assendorp en Nieuw-Assendorp.

Uit een door mij uitgevoerde analyse van vooral de adresboeken van Zwolle uit de twintigste eeuw en van het archief Bouw- en Woningtoezicht 1900-1950 blijkt dat er in die hele eeuw zo'n 500 winkels hebben bestaan, de een wat

Het Assendorps Warenhuis van Westrik op de hoek Van Ittersumstraat / Enkstraat omstreeks 1930. Later zat in dit pand slagerij Vos en nog weer later de zuivel- en kruidenierswinkel van Gelderblom; tegenwoordig is het het kerkgebouw van de Vrij-Katholieke Kerk. Iets verderop de slagerij van Cieraad, die de pui grondig verbouwde. (Particuliere collectie)

langer dan de ander en ook meerdere tot op de huidige dag.⁸ Omstreeks 1900 waren er circa 100 winkels in Assendorp, omstreeks 1950 circa 400 en omstreeks 2000 circa 200. Als je weet dat er omstreeks 1900 circa 5.500 mensen in Assendorp woonden, omstreeks 1950 15.000 en omstreeks 2000 11.000,^{9,10} betekent dat 1 winkel per 55 inwoners in 1900, 1 per 37,5 in 1950 en weer 1 per 55 in 2000.⁹ Het gaat wat dit betreft dus niet om echt grote veranderingen.¹¹ Maar als je kijkt naar het gebied waarbinnen die winkels zich hoofdzakelijk bevinden, dan zie je dat vooral in het hart van de wijk de dichtheid tot omstreeks 1940 sterk toenam en daarna weer sterk afnam.

De 500 gevonden winkels zijn als volgt over de belangrijkste winkelstraten verdeeld: Assendor-

perstraat: 143 (29 procent); Van Karnebeekstraat: 51 (10,5 procent); Molenweg: 62 (12,5 procent, dus in deze drie straten tezamen ongeveer de helft van alle ooit aanwezige winkels); Van Ittersumstraat: 42 (8,5 procent), Groot Wezenland: 29 (6 procent), Van der Laenstraat: 23 (5 procent). Rest: 142 (28,5 procent). Overigens, om de voor de hand liggende reden – een half ‘achterland’ – zijn er nauwelijks winkels aan de buitenzijde van Assendorp, op een enkele uitzondering na, zoals Deventerstraatweg 55.

- Omstreeks 1900: de circa 100 winkels van rond 1900 in Assendorp liggen vooral en min of meer regelmatig verspreid langs de Assendorperstraat tot aan de Molenweg, en langs de toenmalige

Ruimtelijke verdeling van winkels over Assendorp omstreeks 1900; Assendorp was toen nog veel kleiner en omvatte alleen Oud-Assendorp, het gebied tussen de Assendorperstraat en de Deventerstraat (de huidige Van Karnebeekstraat) en directe omgeving.

Deventerstraat (de huidige Van Karnebeekstraat). Langs de Molenweg (vanaf de Van der Laenstraat tot aan de Assendorperstraat), de Groeneweg en de Van Ittersumstraat liggen er ook nog wat. De overige winkels liggen hoofdzakelijk in het gebied dat door deze winkelstraten wordt omsloten. Het gaat om een relatief klein gebied waar de meeste winkels bij wijze van spreken tegen elkaar aan leunen.

De beide belangrijkste winkelstraten verschillen sterk van elkaar. De Deventerstraat, de oorspronkelijke uitvalsweg voor Zwolle naar het zuiden, was al sinds eeuwen een straat waar veel bedrijvigheid heerste. Naast cafés en andere etablissementen lagen er langs deze straat van oudsher ook altijd veel werkplaatsen, bij voorbeeld een wagenmakerij, een touwslagerij en een smederij, maar ook zelfslachtende slagers en sigarenmagazijnen. Kortom, vooral specialisatie in materieel, in verwerking van vlees, waarschijnlijk direct afkomstig uit de regio, en in 'genotsartikelen'.

De Assendorperstraat was oorspronkelijk een achterweggetje om direct de boerderijen te kunnen bereiken die verstrooid langs de Assendorperdijk lagen. Deze landweg liep langs en over een enk, een dekzandrug in het landschap waar akkerbouw plaatsvond. Na de komst van de Centrale Werkplaats van de Staatsspoorwegen in 1869 breidde Assendorp zich in de loop van een aantal decennia snel uit. Een en ander leidde er toe dat er zich ook een middenstand vestigde, vooral van winkeliers en met name langs de Assendorperstraat. Zoals de omstreeks 1900 doorgevoerde naamsverandering al aangeeft, werd dat de hoofd- of dorpsstraat van Assendorp, waarbij eerst nog een onderscheid was tussen de eigenlijke Assendorperstraat (vanaf de stad tot aan de Enkstraat) en aansluitend de Verlengde Assendorperstraat. De transitie van landelijke gemeenschap naar arbeiderswijk raakte omstreeks 1900 voltooid.

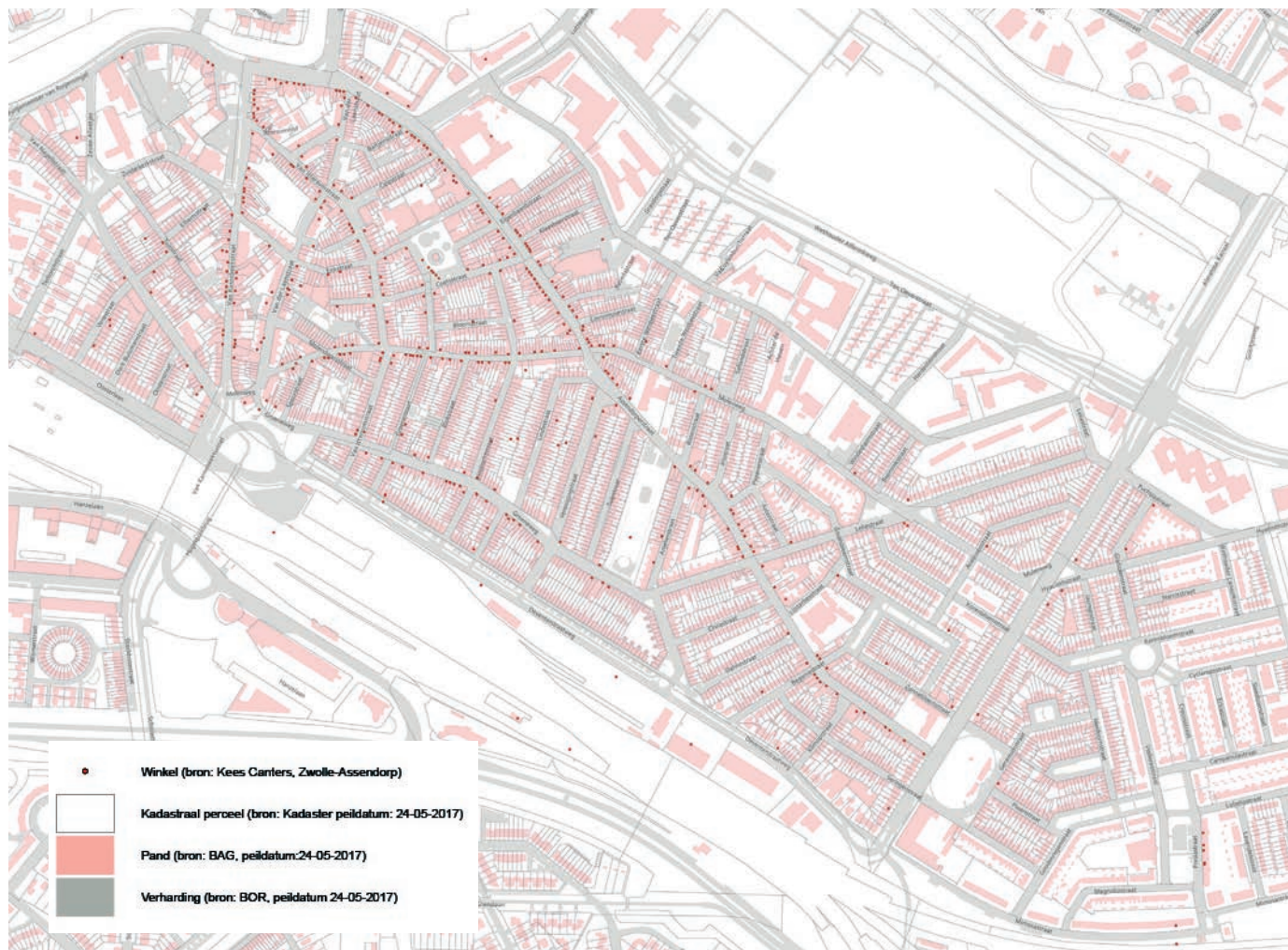
- Omstreeks 1950: terwijl Assendorp inmiddels zijn definitieve grootte qua oppervlak heeft bereikt, is de ligging van de in bedrijf zijnde winkels in 1950 sterk veranderd ten opzichte van 1900. Een groot deel van de circa 400 nu aanwezige winkels (een verviervoudiging in vijftig jaar)

ligt langs de Assendorperstraat (met een groot aantal nieuwe winkels in het toen nog vrij nieuwe, tweede deel van de straat) en de Van Karnebeekstraat, op veel plaatsen zelfs 'lepeltje-lepeltje'. Beide straten zijn nog steeds de belangrijkste winkelstraten in Assendorp, met veel nieuwe winkeladressen. Ook langs de Molenweg, Groeneweg, Van der Laenstraat en Van Ittersumstraat zijn er veel winkels bijgekomen. En niet alleen in het door de genoemde straat omsloten gebied maar ook daarbuiten liggen heel wat 'solitaire' winkels of winkels in kleine clusters, zoals in de buurt van de Tuinstraat en Venestraat en in de omgeving van de Hortensiastraat en Gladiolenstraat.

De belangrijkste reden voor deze toename is vooral gelegen in de crisis van de jaren dertig, een wereldwijd traumatische ervaring met name voor de arbeidersklasse, zeker in Assendorp waar de inkrimping en tenslotte opheffing van de Centrale Werkplaats een groot en direct voelbaar verlies aan arbeidsplaatsen tot gevolg had. De hoge werkloosheid in combinatie met de karige werkloosheidsvoorzieningen bracht met zich mee dat veel bewoners een alternatief inkomen trachtten te verwerven, zoals door het exploiteren van een winkel(tje). Vanuit de heringerichte huiskamers werden artikelen verkocht met een meestal uiterst kleine winstmarge.

Het starten van een eigen winkeltje werd nog eens in de hand gewerkt door de toen tot volle bloei komende verzuiling, waardoor er ogenschijnlijk voor elke branche een veelvoud aan winkels nodig was. Gevolg was natuurlijk wel dat daardoor de spoeling met eenzelfde veelvoud verkleinde. Het ging waarschijnlijk vaak om een 'proberen tegen beter weten in', omdat er toch niets anders te doen was, een niet geheel onmogelijke maar wel nadrukkelijk tijdelijke oplossing op weg naar andere en hopelijk betere tijden.

- Omstreeks 2000: nu is het beeld opnieuw sterk veranderd en in zekere zin teruggedraaid naar de situatie zoals die aan het begin van de eeuw bestond. De 200 aanwezige winkels (meer dan een halvering ten opzichte van 1950) liggen weer vooral langs de Assendorperstraat, terwijl ook langs het eerste gedeelte van de Van Karne-

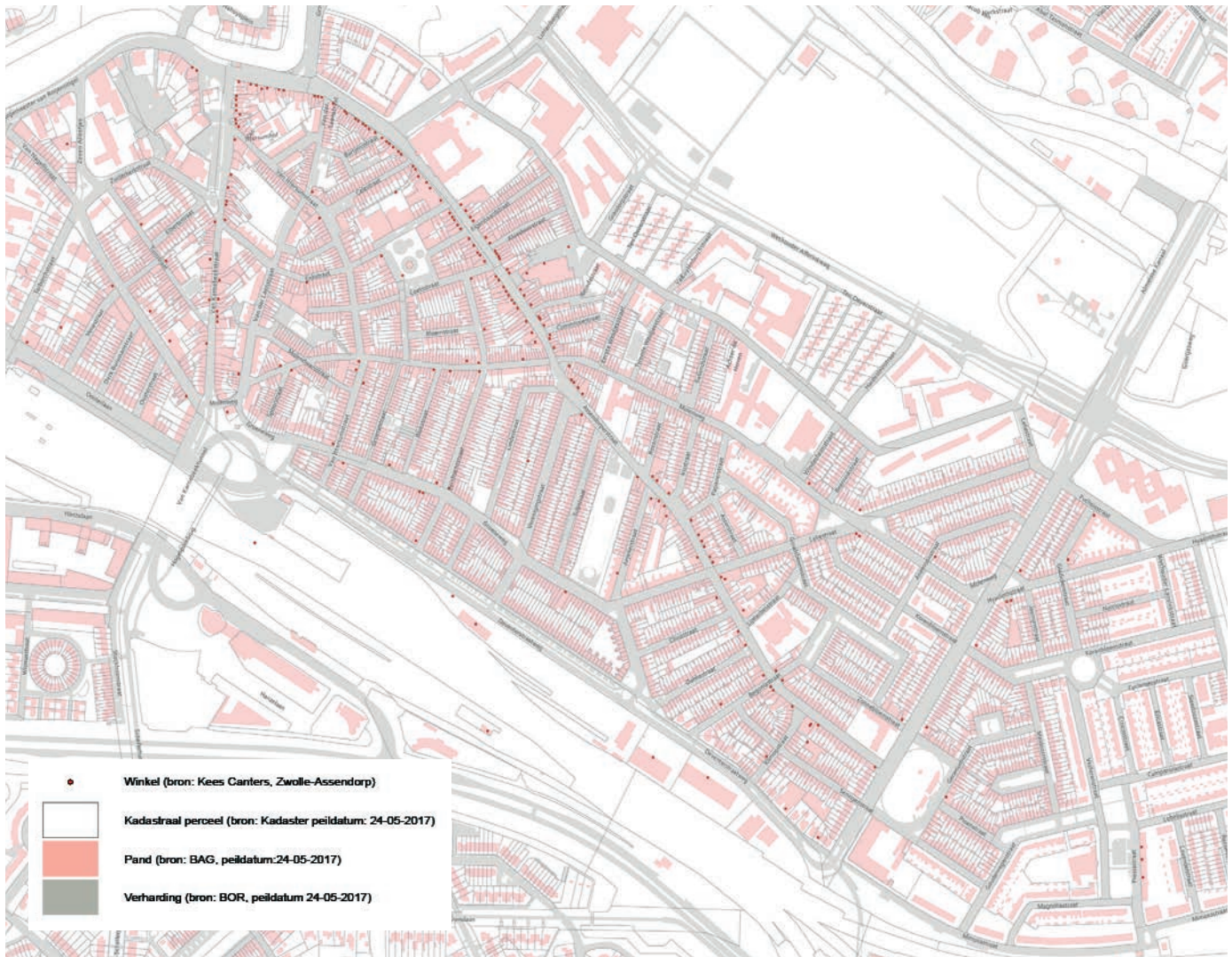
beekstraat nog een duidelijke concentratie van winkels aanwezig is. De overige nog bestaande winkels zijn naar het lijkt wat willekeurig over de wijk uitgestrooid. Voor het merendeel hiervan geldt overigens dat ze al in de loop van de jaren negentig verdwenen zijn. Dit betekent dat de werkelijkheid van dit moment, het jaar 2018, een nog nadrukkelijker beeld geeft van de concentratie die in de tweede helft van de twintigste eeuw plaatsvond. Vrijwel alle winkels langs de Molenweg en de Groeneweg en in (de directe omgeving van) de Hertenstraat zijn nu opgeheven.

Oorspronkelijk waren de Assendorperstraat en Molenweg gelijkwaardig: twee ontsluitings-

wegen van de enk. De Molenweg werd op den duur minder belangrijk en bleef smal, met later duidelijk veel minder winkels. Overigens met relatief veel winkels op de hoeken met zijstraten, waarbij nauwelijks meer uitbreiding of modernisering plaatsvond. Langs de Molenweg hielden de uitbaters van winkels er mee op, de straat verstilde en de winkelpanden werden van binnen geschikt gemaakt voor bewoning; de buitenkant bleef gelijk en in de oorspronkelijke etalages werd vitrage opgehangen. Er ontstonden vitrage-winkels.

In de Assendorperstraat daarentegen is vooral de modernisering steeds doorgegaan.

Ruimtelijke verdeling van winkels over Assendorp omstreeks 1950; de strook aan de noordkant van Assendorp is nog in ontwikkeling, net als een deel van de Pierik.

Ruimtelijke verdeling van winkels over Assendorp omstreeks 2000.

Hierdoor zijn veel oorspronkelijke winkelpuien verdwenen, met gelukkig in ieder geval als uitzondering enkele fraaie exemplaren, zoals het overbekende Jugendstil-pand Assendorperstraat 78, een van de bouwkundige sieraden in Assendorp. Inmiddels zijn er zelfs weer vitragewinkels heropend, al of niet op min of meer uitgestorven plekken, zoals 'Asian Massage' (Assendorperstraat 18), 'Traditionele Thaise Massage' (Van Karnebeekstraat 56), Sushipoint (Assendorperstraat 10), Emre's Herenkapsalon (Assendorperstraat 157) en fietsenmaker Gevor-

gian (een Georgische of Russische achternaam?, Assendorperstraat 150).

Naast dat de nieuw vertegenwoordigde branches tekenend lijken te zijn voor het huidige tijdsbestek van grote welvaart is het ook opvallend dat het merendeel van de uitbaters een niet-Nederlandse herkomst heeft en ten dele zelfs een niet-Europese. De betreffende uitbaters lijken op zoek te zijn naar wat er in die nieuwe sectoren mogelijk is als het gaat om, ook voor de wat langere duur, een boterham te verdienen.

Molenweg 95: een voorbeeld van een hoekwinkel als vitragewinkel. Begin twintigste eeuw zat er een schoenenwinkel, vanaf de jaren dertig een slagerij en aan het eind van de vorige eeuw nog een tijdje een verfwinkel (tot op de huidige dag nog herkenbaar aan het verweerde uithangbord met daarop '...verf').

De tabakswinkel van Lenderink 't Hoekje (Assendorperstraat 85, hoek Resedastraat) wordt in de jaren zeventig grondig verbouwd en flink uitgebreid. De oorspronkelijke gevel van het hoekwinkeltje is zorgvuldig gestut en blijft behouden; het totale winkeloppeervlak wordt verviervoudigd, schaalvergroting op kleine schaal. (Foto Ben Kam)

De uitbundig met krullend houtsnijwerk, marmer in verschillende soorten en metselwerk in sierbaksteen uitgeruste hoekwinkel Assendorperstraat 78, een fraai voorbeeld van Jugendstil uit 1907-08.

Winkels in Assendorp: wat?

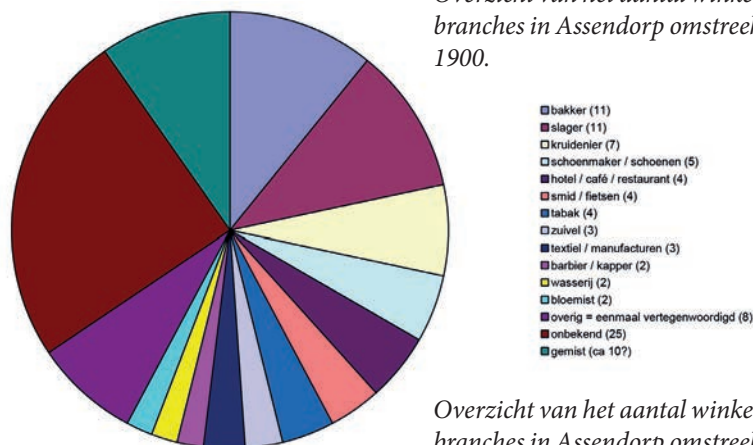
Als we de samenstelling van het winkelbestand in 1900, in 1950 en in 2000 met elkaar vergelijken springt een aantal zaken in het oog. Wat eerst en vooral opvalt is dat er een sterke verschuiving is opgetreden: van winkels voor primaire (kruidenier, slager, bakker, groenteboer en zuivel), secundaire (schoenen en kleding) en tertiaire levensbehoeften (luxueuze artikelen / genotsartikelen, zoals drank, tabak en juwelen) naar winkels voor kant-en-klaar-eten, sport / fitness, makelaars, eethuizen en zorgverleners. Verder valt op dat die oor-

spronkelijk secundaire behoeften voor een groot deel bestonden uit herstelwerk (schoenmakers) en de levering van materialen waarvan dan in eigen beheer of uitbesteed een eindproduct moest worden gemaakt (textiel en manufacturen). Deze verschuivingen kunnen worden geïllustreerd met zogenoemde taartdiagrammen.

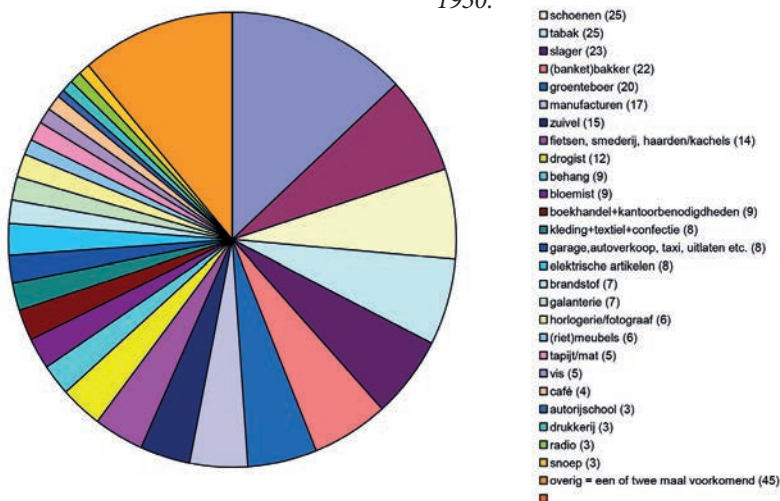
Het beeld dat het taartdiagram van 1900 oplevert is redelijk overzichtelijk: circa 100 winkels waaronder 11 bakkers en even zoveel slaggers, inclusief varkensslager, spekslager en poelier; vervolgens, als goede tweede: 7 kruideniers en 5 schoenmakers en dan een groep met 3-4 vertegenwoordigers, met onder meer cafés, tabak, manufacturen en een smid annex fietsenhandel. De acht branches met één vertegenwoordiger omvatten een bloemist, fotograaf, houthandel, boek- en muziekhandel, brandstofhandel, mandenmaker, touwslagerij en een handel 'in geëmailleerd goed'. Wat er zich verbergt achter de 24 winkels waarvan ik de branche niet heb kunnen achterhalen zal waarschijnlijk het totaalbeeld niet sterk veranderen: sterke concentratie op de primaire levensbehoeften (overigens zonder groenten en fruit, die werden vaak aangeboden door venters),¹² gevolgd door 'genotsmiddelen' (waaronder ook een café) en onderhoud / reparatie. Een duidelijk beeld: functioneel en overzichtelijk.

Uit het taartdiagram 1950 blijkt het beeld flink veranderd te zijn. Op dat moment leverden kruideniers het grootste aandeel: 52 winkels, dat wil zeggen, één op de acht winkels was kruidenier.¹³ Vervolgens is er flinke groep met elk 20-25 vertegenwoordigers, die vooral in de andere primaire levensbehoeften voorzien, inclusief 'tabak', waaronder kapper, schoenen, tabak, slager, (banket) bakker en groenteboer. En dan een groep voor de minder direct benodigde levensbehoeften, zoals bloemen, boeken en juwelen, met elk tussen 5-9 vertegenwoordigers. Dan hebben we al 7/8 van de winkels gehad en resteren er nog enkele tientallen met hooguit vier tot drie maar voor het merendeel slechts twee of één vertegenwoordigers, waaronder vier maal snoep en evenzoveel vis, maar ook twee dameshoedenateliers, een naaimachine-

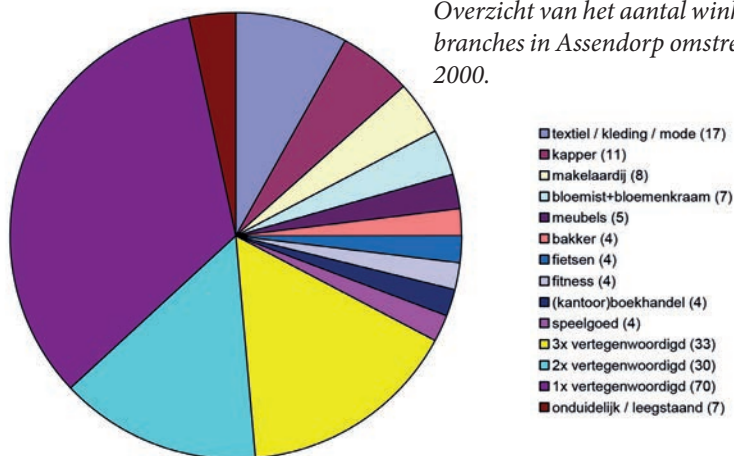
Overzicht van het aantal winkels per branches in Assendorp omstreeks 1900.

Overzicht van het aantal winkels per branches in Assendorp omstreeks 1950.

Overzicht van het aantal winkels per branches in Assendorp omstreeks 2000.

winkel, een kousenreparatiebedrijf en zelfs een touwslagerij.

Omstreeks 2000 is het beeld totaal veranderd, er heeft naast schaalvergroting (supermarkten) specialisatie plaatsgevonden. Een mooie illustratie daarvan vormen de vertegenwoordigers van landelijk opererende, gespecialiseerde winkelketens, met in Assendorp bij voorbeeld Trekleister (drogist), Mitra (slijterij), Cartridge Europe (inktpatronen) en Primera ('gemaksartikelen').

Kledingzaken vormen als meest voorkomende branche bijna een tiende van het totaal. De overige, vaak geheel nieuwe branches zijn hooguit met drie winkels, vaker met slechts met één winkel vertegenwoordigd. De vaak zeer kleine kruideniers zijn vrijwel allemaal verdwenen; er zijn twee supermarkten (Jumbo en Boni) voor in de plaats gekomen. En ook vlees, groente en brood worden tegenwoordig vooral in de supermarkt aangeboden.

Het komt er samenvattend op neer dat de primaire levensbehoeften nu gekocht worden in de super (of in afhaalvorm), in de secundaire behoeften nog steeds wordt voorzien (maar veel minder via eigenmaak of reparatie), de branche voor tertiair of luxe niet sterk veranderd is en er een vierde laag 'zorg en comfort' is bijgekomen en die inmiddels ook sterk vertegenwoordigd is.

'Ze hadden een winkel'

Zoals ik aangaf hebben anderen al in ruime mate aandacht gegeven aan de uitbaters van de winkels in Assendorp. Toch wil ik enkele meer algemeen geldende aspecten rond al deze zzp'ers avant la lettre, noemen, omdat die elders tot nog toe nauwelijks werden behandeld.

Tot zeker het einde van de jaren zestig was het gebruikelijk dat als een vrouw trouwde zij dan stopte (moest stoppen) met werken. Bij de winkel middenstand gebeurde echter vaak het omgekeerde. De vrouw begon juist ná haar huwelijk te werken, te weten in de winkel en als gelijkwaardig aan haar partner - zij het vaak wel in totaal verschillende rollen. Op foto's van deze winkels is regelmatig te zien dat juist mevrouw de eigenlijke winkel dreef, al dan niet met een of twee winkel-

Leesbibliotheek

Een bijzonder en min of meer op zich zelfstaand verschijnsel is de opkomst en ondergang van de particuliere leesbibliotheek. Je kon bij zo'n instelling voor een luttel bedrag een paar boeken lenen. Vaak werd daarbij elke week het geleende teruggebracht en een nieuwe stapel boeken voor het hele gezin meegenomen. Als we dit verschijnsel een beetje ruim in de tijd bezien waren er omstreeks 1950 zes leesbibliotheeken in Assendorp:

- Ludeking	Assendorperstraat 250	in ieder geval: 1933-73
- Stoffer	Assendorperstraat 4	„ : 1953-61
- boekhuis 'Sassenpoort'	Molenweg 131	„ : 1933
- Rakers, later Jakma	Assendorperstraat 110	„ : 1933- ?
- Voskuil	Groot Wezenland 40	„ : 1940-50
- Theo Smit	Assendorperstraat 117	„ : 1940-53

(Zie ook: Aangaande Assendorp p. 96, Gedane Zaken p. 53)

De voormalige leesbibliotheek, inmiddels winkel geworden, van Ludeking aan de Assendorperstraat 250 in 1991. Mevrouw Ludeking werd toen gefotografeerd ter gelegenheid van haar tachtigste verjaardag.

(Collectie Hogenkamp)

meisjes. Vaak was ze daarbij gehuld in een keurig gestreken (wit) winkelschort.

Regelmatig staat ook het echtpaar pontificaal op zo'n foto, hetzij achter de toonbank en vóór

keurig ingerichte schappen hetzij op de stoep vóór de winkel met als achtergrond een prachtig ingerichte etalage. Soms ging het hierbij om een jubileum van de zaak of een gedenkwaardige dag, soms ook om iets anders, bij voorbeeld wie de mooiste etalage kon maken. Het lijkt alsof die echt)paren zeggen: 'Die winkel is van ons beiden, we doen het samen en we doen het goed!' Het zijn klassieke beelden uit de jaren vijftig, die iedereen die die tijd bewust heeft meegemaakt zich wel kan herinneren.

Het was overigens niet zo vreemd dat de vrouw vooral in de winkel werkte. De echtgenoot was vaak 'met de kar' de wijk in om zijn waren uit te venten, zoals verse zuivel, versgebakken brood of aardappels en groenten. De man was daarnaast vaak ook bezig met de aan- en afvoer van de winkelwaar of met het verslepen van de koopwaar vanuit het magazijn naar de winkel, vooral de zwaardere artikelen. Kortom, een voor de hand liggende taakverdeling die in de praktijk handig was en prima werkte. Het echtpaar Koekkoek ging wat die taakverdeling betreft nog een stapje verder. Zij lieten op de hoek van de Leliestraat en de Molenweg een dubbele winkel bouwen zodat ze allebei een eigen winkel hadden: mevrouw Koekkoek een drogisterij en de heer Koekkoek een zuivelwinkel – en dat alles succesvol en jaren achtereen.

De adresboeken van de gemeente Zwolle vertellen in dit verband gezien nog een ander, apart verhaal. Regelmatig is na verloop van jaren waarin de winkel onder de naam van de echtgenoot terug te vinden is, sprake van een weduwe die ineens op dat adres wordt genoemd en als 'winkelster' aangeduid, dat wil zeggen, met de voorletters van haar man maar wel met de meisjesnaam toegevoegd: 'Wed. J. Jansen geboren de Vries'. De man, de winkelbaas, is dan overleden en de vrouw zet de zaak voort. Het komt zelfs voor dat zij uiteindelijk naar een ander adres verhuist en haar zoon de zaak voortzet: de achternaam wordt dan weer enkel maar heeft meestal wel nieuwe initialen. Welk leed zit er soms verborgen achter dat formele veranderen van namen en adressen?

Maar er is ook het prachtige voorbeeld geleverd door mevrouw Van 't Spijker dat je zo'n winkel als vrouw ook helemaal alleen kunt runnen; zij dreef decennialang een kruideniers-/bakkerswinkel aan de Molenweg 88. Haar grootvader was in 1890 op dit adres met de winkel begonnen. Er kwamen dependances aan de Vispoortenplas en op Assendorperstraat 232. Toch moesten deze winkels op den duur sluiten, waarbij mevrouw Van 't Spijker in 1974 de laatste was die haar winkeldeur sloot.

Nog een boeiend fenomeen is dat er voor bepaalde 'familiewinkels' zelfs decennialang durende tijdreeksen gereconstrueerd kunnen worden, zoals bij Haverkort (slagers, tegenwoordig Assendorperstraat 49), Kale (juweliers, Assendorperstraat 100), Krisman (schoenverkopers, Assendorperstraat 120) en Reuvers (sportartikelen, Assendorperstraat 126); allemaal al sinds de jaren dertig neringdoend in Assendorp. Het was dan vaak zo dat er in de loop van de tijd met de winkel door Assendorp werd 'gehopt'. Zo gaan

Reuvers (schoenen, later sportartikelen) en Voerman (fotograaf) beiden het hoekje om: Reuvers van de Molenweg 111 naar de Assendorperstraat

De feestelijke opening van de kruidenierszaak van Nijmeijer (Molenweg 24) omstreeks 1950, met mevrouw Nijmeijer (l) en drie (!) winkelmeisjes. (Collectie Hogenkamp)

Deze met verschillende vleessoorten rijkbeladen etalage droeg in 1951 bij aan de feestvreugde van de toen veertig jaar bestaande slagerij van R. ter Moolen op Assendorperstraat 62. (Collectie Hogenkamp)

Het echtpaar Koekkoek liet in 1937 een dubbele zaak bouwen aan de Molenweg 242: een drogisterij en een zuivelwinkel. De foto is gemaakt in de drogisterij, het territorium van mevrouw; meneer, die de zuivelwinkel dreef, stond voor de gelegenheid ook even achter de toonbank van zijn vrouw. (Collectie Hogenkamp)

126 en Voerman van Groot Wezenland 6 naar Van Karnebeekstraat 7. En Krisman kwam ik tegen op Van Ittersumstraat 87, Assendorperstraat 200 en Assendorperstraat 120, het huidige adres.

Net als bij de winkeliers vallen er ook bij de architectenbureaus die betrokken waren bij de vele nieuwbouw- en verbouwprojecten 'familiedynastieën' te onderscheiden, zoals De Herder, Lankhorst, Meijerink en Ruberg.

Meewerken

In die winkeltjes werkten naast vader en moeder doorgaans ook andere gezinsleden mee. Jan Wolkers heeft dit fraai beschreven. Ik doel op zijn navrant en tegelijkertijd ook humoristische verhaal over de (teloorgang van de) winkel van zijn ouders. Ze hadden in de jaren dertig in Oegstgeest een kruidenierswinkel die als gevolg van de crisis steeds minder omzet maakte, met onder meer als gevolg dat er ook steeds minder kon worden ingekocht; het aanbod verschaalde. Bij het niet voorradig zijn van een artikel werden Jan of zijn oudere broer dan naar de concurrent gestuurd om daar snel het gewenste product te halen. Ondertussen hielden zijn ouders de klant aan de praat...

(Terug naar Oegstgeest, 1965, p.115/6)

Het vooroorlogse verpakkingspapier van Van 't Spijker met zorgvuldig ontworpen en wervende boodschap. (Collectie Hogenkamp)

De winkel van Voerman aan het Groot Wezenland 6 in de jaren dertig. (Particuliere collectie)

Winkels in Assendorp: hoe?

Dat de vitragewinkels een onmiskenbaar onderdeel vormen van het straatbeeld in Assendorp staat buiten kijf: op veel plaatsen zie je de grote ramen al of niet afgedekt door meer of minder verzorgde vitrages of jaloezieën. Wat opvalt als je wat langer kijkt naar die voormalige winkelpuien en ze met elkaar vergelijkt, is dat er bepaalde

typen vallen te onderscheiden. Is daar misschien systeem in aan te brengen en zijn er overeenkomsten te vinden? Ik onderscheid hiertoe drie typen, elk min of meer representatief voor de verschillende meetmomenten: het 'klassieke type' rond 1900, het 'interbellumtype' en het 'woonkamerwinkeltje' rond 1950 en het 'diffuse type' rond 2000.

Ik ben hierbij niet alleen afgegaan op het tegenwoordige uiterlijk van een oude of nog bestaande winkel, maar ik heb ook gelet op originele bouwtekeningen in de archieven van de gemeente Zwolle, bouwtekeningen die meestal een vergunningaanvraag voor nieuwbouw of verbouw ondersteunen. Het klassieke type zal hierbij vanwege de interessante vorm relatief veel aandacht krijgen. Bij het systematisch doorwerken van dit archief bleek dat de winkels in Assendorp van eind negentiende eeuw tot midden vorige eeuw veelal ontstaan zijn door de verbouwing van een woonhuis, hetgeen dan vaak een winkelwoning opleverde: op de begane grond de winkel met daarachter de woonkamer en keuken en de slaapkamers op de bovenverdieping of met daarboven de gehele woning van het winkeliersgezin. Er zijn dus in die periode, afgezien van bij voorbeeld de grote, hoge panden aan de Assendorperstraat, veel minder winkels of winkelwoningen in de vorm van nieuwbouw ontstaan.

Klassieke type winkelpui: kleine tempeltjes?!

Het klassieke type kenmerkt zich door twee tegen de muur geplakte vierkante namaakzuilen, zogenoemde pilasters, naast de etalage en naast de entree. Omdat juist die pilasters zo beeldbepalend zijn geef ik daar wat meer informatie over.

De pilasters hebben, namaak als ze zijn, bij de meeste winkelpuien geen dragende functie, het gaat om ornamenten. Het basement draagt soms een (gestileerde) versiering, bij voorbeeld een uitgehakt en herhaald bloemmotief. En ook de schacht is vaak bewerkt, zoals met cannelures (= aantal smalle verticale groeven, vaak drie stuks, een zogenoemd triglief), of is uitgevoerd in siermetselwerk, al of niet met geglaazuurde baksteen.

Florale motieven willen nog wel eens helpen om de pui een deftige, iets Jugendstilachtige uit-

straling te verlenen, het zijn vaak mooie voorbeelden van de bekende 'zweepslagmotieven' van de genoemde bouwstijl.

De Assendorperstraat omstreeks 1910. Er zijn zeker al winkels (zoals rechts op de voorgrond de 'Vleeschhal Volksbelang' van H. Lenderink op nummer 78), maar de bomen en de midden op de straat wandelende man suggereren toch vooral een rustige, groene woonstraat. (Collectie Hogenkamp)

Het klassieke type geïllustreerd aan de hand van Assendorperstraat 52. Ogenscheinlijk een vitragewinkel, maar nog steeds in bedrijf, tegenwoordig als kapper; ter weerszij van etalage en entree bevindt zich een pilaster met basement, schacht en kapiteel.

Bouwkundige details van de voormalige winkelpanden: een bewerkt basement van een pilasters met een gestileerde drakenkop met gespleten tong (Assendorperplein 19); een paar verzorgde en daarmee sierlijke schachten van pilasters (Van Ittersumstraat 85 en Assendorperstraat 78); enkele met Jugendstilmotieven opgesmukte schachten van pilasters, (Van Ittersumstraat 87 en Groeneweg 36, met in het kapiteel zelfs een gestileerde boterham, het betrof een bakkerswinkel!); en een paar voorbeelden van kapitelen (Molenweg 50, Assendorperstraat 52 en 50 en Van Ittersumstraat 36) en tenslotte wat siermetselwerk (Van Ittersumstraat 46).

De vorm van de kapitelen is vrijwel altijd gebaseerd op het kapiteel van de composiete orde uit de Oudheid.¹⁴ Later werd de detaillering verwaarloosd en werd er een gestileerde basisvorm gebruikt, met bijvoorbeeld drie groefjes op kapiteel of in de pilaster zelf. Zo'n gestileerd kapiteel heeft vaak een karakteristieke vorm: een iets naar voren hangende schoenendoosvorm die naar onder toe uitbolt en dan weer met een haak inspringt en, hol en bol, weer terug naar de gevelwand.

De natuurstenen kapitelen en basementen met, vaak zeer verfijnde, versieringen, zoals die bij sommige klassieke winkelpuien nog steeds zichtbaar zijn, konden worden verkregen bij steenhouwerijen, waarbij de keuze werd vergemakkelijkt door modellenboeken. Ze werden dan op bestelling gemaakt, niet meer met de hand maar met behulp van een machine. Een voorbeeld van zo'n modellenboek heb ik helaas (nog?) niet kunnen vinden.

Het is natuurlijk opmerkelijk dat zelfs de kleinste middenstander zich zo'n pui permitteerde. De vraag is of dat wel altijd verstandig was. Het had namelijk tot gevolg dat de noodzakelijke startinvestering nog groter werd, terwijl toch een betrekkelijk onzeker bestaan tegemoet getreden werd. Hoe dit ook zij, het bouwen van een speciaal ontworpen winkelpui met meer of minder subtiele verwijzingen naar de tempels uit de Oudheid droeg bij aan naamsbekendheid van de winkel en leverde tevens een positieve bijdrage aan het straatbeeld. Dit fenomeen van het imiteren van bouwstijlen is niet alleen een illustratie van het afdalen op de maatschappelijke ladder van de gewoonten in 'hogere kringen', er is meer aan de hand. Ook toen al had materie in de vorm van de in al die winkels aangeboden goederen een haast goddelijke status. Die 'goddelijke' artikelen moesten natuurlijk verkocht worden in tempelachtige gebouwen. Iets wat heden ten dage nog weer een fase verder gekomen is, namelijk in de vorm van uitwassen van onze gerichtheid op materie.

Boven de etalages, 'hangend' tussen de kapitelen, bevindt zich meestal een brede strook, die vaak

De zorgvuldig behouden en ook goed onderhouden, uitbundig gedecoreerde bakkerswinkel van Moosdorff aan de Groeneweg 36. De muurreclame rechtsboven is omstreeks 2005 op suggestie en met hulp van de Vrienden van Assendorp op duurzame wijze gerestaureerd.

werd gebruikt voor de naam van de uitbater en / of voor de brancheaanduiding, zoals 'Sigarenmagazijn', 'Kruidenier' of 'Brood', fraai uitgevoerd met handgeschilderde letters die op het betreffende moment in de mode waren. Dat de pilasters geen dragende functie hebben is al opgemerkt, maar het is nog gekker: de brede strook boven de etalage rust niet op de kapitelen – en dus ook niet op de quasi-zuilen – maar hangt er precies tussenin.

Voor de ventilatie van de winkel en vooral van de etalage (ter voorkoming van condensvorming) zitten bij Van Ittersumstraat 110 sierlijke, gietijzeren roostertjes in de bovenhoeken van de etalage; ze vallen nauwelijks op: de stille bewijzen van vroeger vakmanschap; hetzelfde geldt natuurlijk voor de subtiele wijze waarop het hout van het kozijn is bewerkt.

De etalage wordt aan de onderkant afgesloten met een gelede en schuin aflopende vensterbank, waaronder zich een plint of paneel bevindt dat gestuukt is of met (namaak)tegels afgewerkt. Soms is dit paneel uitgevoerd in siermetselwerk

bestaande uit verschillend gekleurde bakstenen van hetzelfde type. De kleine gaten in de gevel op maaiveldhoogte (voor de ventilatie van kelder of kruipruimte) zijn veelal afgedekt met een gietijzeren roostertje, soms voorzien van een fraai sierpatroontje. Naast de kruipruimte wordt ook de winkel veelal structureel geventileerd, of via gietijzeren roosters in de hoeken van de etalageramen of via spleetjes boven of onder de etalages. Condensvorming kon echter nooit helemaal voorkomen worden, met name 's nachts. Ik herinner me vanuit mijn jeugd dat winketalages in de vroege morgen vaak beslagen waren.

Op het betrekkelijk eenvoudige stramien van de klassieke winkelpui zijn allerlei variaties mogelijk. De pilasters kunnen op verschillende wijze zijn uitgevoerd: als stucwerk dat vervolgens is geschilderd, of in een met van de rest van de gevel

Van Ittersumstraat 57: in 1912 werd de bestaande woning, met alleen een zolder onder een schuin dak, verbouwd. P. Cieraad (door de ontwerper A. Krijger foutief geschreven als 'P. Sieraad' – zie bouwtekening) vestigde er zijn Vleeschhouwerij en de zolder werd een volwaardige verdieping; met als resultaat een fraai gedetailleerde pui met drie pilasters van het ene type en twee, links en rechts aan de zijkanen, van een wat zwaarder type – het laat zien dat pilasters in trek waren. Helaas is de balustrade langs de dakrand inmiddels verdwenen.

afwijkende baksteensoort – regelmatig met een wit, geel of zwart geglaazuurde baksteen of zelfs in een betrekkelijk gecompliceerd patroon van verschillend gekleurde bakstenen. Zo zag ik ook een tot alleen het kapiteel gereduceerde pilaster en zelfs een vitragewinkel met ter weerszij van de etalage dubbele pilasters. Uit alles blijkt dat zowel de opdrachtgever als de ontwerper en de metselaar zich hebben uitgeleefd.

Boven de entree deur, die voor het gemak een slagje breder is dan een normale huisdeur, zit altijd een bovenlicht, soms in glas-in-lood uitgevoerd, soms gebruikt om er de naam van de winkelier op te schilderen of, zoals bij Assendorperstraat 87 waar in de jaren 1930-1950 een groenteboer zat, om er een fruitmand uitgevoerd in glas-in-lood aan te brengen. Af en toe zitten er naast de entree deur ook nog smalle zijvensters, alles natuurlijk met het oog op de lichttoetreding in de winkel. De entree deur bestaat om diezelfde reden vaak ook zelf voor een groot deel uit glas met onderin een dicht deurpaneel. Met name bij de meer uitgesproken Jugendstil-puizen zijn die voordeuren vaak pareltjes van toegepaste kunst en wat de uitvoering betreft ook voorbeelden van goede ambachtelijkheid.

Voor die lichttoetreding was ook boven de etalage vaak een lichtstrook aangebracht, uitgevoerd als een serie kleine vierkanten raampjes waarvan er twee open kunnen als klappaampjes, voor de ventilatie. Omdat een etalage vaak naar binnen toe afgesloten was drong er via die kant geen licht door in de winkel; vandaar deze truc bovenlangs. Ondanks dit bewust creëren van lichtopeningen was het toch altijd wat donker in zo'n winkel, reden dat er meestal ook kunstlicht brandde.

Links: Een voorbeeld van de wijze waarop het bovenlicht boven de entree gebruikt werd, bij deze groenteboer is er een fruitmand uitgevoerd in glas-in-lood aangebracht (Assendorperstraat 87). Aan het metselwerk rondom is nog te zien dat de hele entreepartij niet oorspronkelijk is, het is het resultaat van een verbreding van de voordeur.

De Jugendstilentree van Assendorperstraat 56 met in houtsnijwerk uitgevoerde zweepstijl-ornamenten: fraaie, doorlopende krullen tussen twee sobere, in witgeglazuurde baksteen uitgevoerde pilasters.

De voormalige bakkerswinkel van H. van Limburg uit 1923 naar ontwerp van M. Meijerink (Van Ittersumstraat 46): een hoekwinkel met vier pilasters en boven de entree een fraai gedetailleerd balkonnetje dat geschaagd wordt door consoles opgetrokken in uitkragend metselwerk.

Het fraaie pand Assendorperstraat 48 naar een ontwerp van G. Th. Ruberg uit 1926: de neutrale aanduidingen van koopwaar verhullen dat het hier oorspronkelijk om een Jamin-vestiging ging, waar in eerste instantie naast 'Bonbons' (= machinaal gemaakt 'suikerwerk' in allerlei soorten en maten!) ook brood en dergelijke werd verkocht..

Een belangrijke – want vaak met een sterk beeldbepalende rol – variant is de hoekwinkel: de entree op de hoek van twee straten en met ter weerszij een etalage met op elke overgang een pilaster, totaal vier. Vooral op de hoeken van de Molenweg en van de Van Ittersumstraat resteren er nog veel van deze hoekwoningen, weliswaar als vitragewinkel, maar de puien zijn hier en daar nog vrijwel ongeschonden.

Soms zit er boven de entree ook nog een klein en sierlijk vormgegeven balkonnetje, een erker of een dakkapel, naar het lijkt vooral voor de sier, misschien ook wel om het aanzien van het pand te vergroten; zo'n balkon heeft natuurlijk ook een praktische functie: je staat er droog als het regent!

Interbellumtype

Na de Eerste Wereldoorlog werd er, na een periode met veel aandacht voor neostijlen, soberder en meer praktisch gericht gebouwd. Dit komt ook tot uitdrukking bij de nieuwbouw of verbouw van winkelpuizen. Een veel eenvoudiger, meer robuust type winkelpui ontwikkelt zich; ik noem dit type het interbellumtype – al of niet met een toch wat joyeuzere Art Deco-variant.

Het interbellumtype kenmerkt zich door een strakke, stevige opzet bestaande uit een entree

met veel glas – al of niet gelegen in een portiek met daarin ook de ingang naar de (boven)woning –, een grote etalage met steeds daarboven, net als bij het klassieke type, een serie kleine raampjes. Voor de glazen entreedeur was vaak een schuine buis aangebracht waarmee de deur kon worden geopend; een slimme constructie zodat iedereen, groot of klein door tegen de buis te drukken de deur open kon doen en niet tegen het glas ging drukken.

De interbellumpui is meestal enigszins stoer uitgevoerd: zware (deur)posten en ander zwaar houtwerk, stevig en zonder opsmuk, gemaakt om tegen een stootje te kunnen. En inderdaad, tot op de huidige dag zijn er nog winkels van dit type in Assendorp in gebruik, zij het enigszins veranderd of aangepast aan de moderne tijd. Ze zijn onmiskenbaar en springen meteen in het oog: dat is een winkel of daar zat ooit een winkel.

Vaak werd, in navolging van de Amsterdamse Schoolarchitecten, ook gebruik gemaakt van de mogelijkheden die de baksteen biedt om met verschillende metselpatronen meer 'plasticiteit' in de gevel te krijgen en dan met name rond de etalage en de entree, dat wil zeggen in plaats van het gebruik van stucwerk of een andere (bak) steensoort.

Diffuse type

Het diffuse type is, de naam zegt het al, een niet goed te omschrijven en ook niet goed herkenbaar type. Het gaat om een onduidelijke verzameling winkelpuizen en heeft in ieder geval geen specifieke kenmerken. Het is een resttype dat alle moderne winkelpuizen omvat en misschien nog het best als open en uitnodigend kan worden omschreven. Omstreeks 2000 is er namelijk nauwelijks een overheersend type te onderscheiden.

Een voorbeeld is de doorkijk- of glaspui, waar je vanaf de straat kunt zien hoe de winkel er binnen uitziet – is het er gezellig? – en wat er gebeurt en mogelijk ook wat er verkocht wordt. Ook puizen met zware, overstekende luifels zijn een tijdje 'in' geweest. De vormeloze pui en - tijdens de tijdens openingsuren zelfs helemaal niet-bestaand -, waar je een warme luchtdouche in je nek krijgt als je de winkel binnengaat, is nauwelijks meer als winkel-

pui te herkennen. Evenals de met de naam van de betreffende winkelketen of met een reclameslogan dichtgeplakte ruiten in een verder strak vormgegeven pui.

Op veel plaatsen is zo'n diffuse pui het resultaat van een meer of minder ingrijpende en meer of minder geslaagde, simpele (= veelal goedkope) verbouwing, eufemistisch ook wel als 'gemoderniseerd' aangeduid. Daarbij kan het voorkomen dat de van origine aanwezige ornamenten (siermet-selwerk, anders verlopende baksteenlagen, krullen) met grote platen afgetimmerd zijn – waarschijnlijk om het onderhoud te vergemakkelijken. Het oogt niet fraai, maar er bestaat nog een kans dat het bij een volgende renovatie weer in het zicht komt.

Bijzondere gevallen – ook elders

Er zijn in Assendorp tot op de huidige dag nog een paar prachtige Jugendstil-hoekwinkels aanwezig, waarbij het in krullen en linten bewerkte hout van de raamkozijnen in het bijzonder opvallen. Daarnaast was er ook een vertegenwoordiger van het bekende De Gruyter-type van de kruidenierswinkelketen van P. de Gruyter en Zn uit 's Hertogenbosch, met de zo karakteristieke, zwartgemarmerde, blauwe tegels. Een zeer simpel type, vooral langs de Molenweg veel voorkomend maar ook in de Assendorperstraat, is de tot winkel omgebouwde huiskamer.

Molenweg 50: een niet alledaagse winkelpui, begin jaren twintig waarschijnlijk in opdracht van J. Boeles ('huishoudelijke artikelen, sport-visscherij-artikelen, galanterieën, lampen') gerealiseerd; de dakkapel is van latere datum.

Aparte vermelding verdient in dit verband nog de winkel op Molenweg 50. Deze winkelpui is uitzonderlijk, want met unieke kenmerken zoals de speciaal gevormde, geglazuurde bakstenen, de etalages die worden bekroond door ronde bogen en de ventilatioeroostertjes van gietijzer in

Etaleur in de etalage

Achter de voorruit bevond zich de zogenoemde etalagekast, de eigenlijke etalage, een afgesloten ruimte over de hele breedte van de voorruit en ongeveer een halve tot een meter diep, waarin de koopwaar op zo voordelig mogelijke wijze kon worden uitgestald. Voor de etalage-opstelling werd soms zelfs een etaleur ingehuurd. Deze kunstenaar voerde tussen en over de artikelen heen een prachtig ballet uit waar ik als jongetje op weg naar school vaak ademloos naar stond te kijken: 'een ware act', zoals we vandaag zouden zeggen.

Als er bij hoge uitzondering eens iets uit de etalage moest worden bekeken, was het altijd een hele onderneming om dat artikel te voorschijn te hengelen zonder dat de hele opstelling in elkaar donderde. Daarom was er waarschijnlijk bij de winkelier ook wel sprake van enige weerstand om hier toe over te gaan en werden vaak uitvluchten gezocht. Als er uiteindelijk dan toch een trapje bijgehaald was en het toegangsdeurtje openging dan kwam er vaak een hete, droge en stoffige geur uit de etalagekast te voorschijn, een mengeling van geuren van al die artikelen die daar weken lang stonden te schroeien in de zon – een zon die soms werd gedempt door een oranjegele folie dat voor het raam werd gehangen, waardoor de uitgestalde producten op onverwachte wijze van kleur verschoten en letterlijk gesproken een geheel ander aanzien kregen.

de bovenhoeken van de etalages. Bovendien is de gevel ook helemaal gaaf overgeleverd. Maar het meest bijzonder zijn de sterk gestileerde vazen die bovenop de pilasters prijken. Ik vermoed dat dit ook is ontleend aan de Oudheid; ik ben dit ornament niet elders tegengekomen.

Natuurlijk komen er ook buiten Assendorp vitragewinkels voor en niet alleen in Zwolle. In de Sassenstraat en aan de Melkmarkt is nog een redelijk aantal winkels met het klassieke type pui in takt gebleven en zelfs nog in gebruik. Ze zijn veelal uitzonderlijk fraai ontworpen (meerdere zuilen, gebogen etalageramen, blankhouten raamkozijnen) met veel ornamenten en op ambachtelijke wijze uitgevoerd met veel aandacht voor het detail. Niet voor niets gaat het hierbij vaak om rijksmonumenten of gemeentelijke monumenten. Ze illustreren de bandbreedte die in de eerste helft van de twintigste eeuw bestond binnen de winkeldrijvende middenstand: enerzijds de luxe, ruime winkels voor modeartikelen en dergelijke in de binnenstad en anderzijds de kleine winkeltjes voor een deel van de eerste levensbehoeften in het hart van Assendorp.

Tot slot

Ik ben niet ingegaan op het inwendige van de winkels en ook niet op het dagelijks functioneren van. Dat is een verhaal apart, over duistere nissen en onbekende opslagplaatsen, blikken trommels met wisselgeld of tinkelende kasregisters: Waar was de opslag? Was er een woning? Kon men achterom, was er een plaatsje of moest men altijd door de winkel ('La'maar, ik ben 't!' - en dat op z'n Zwols...)?

Wat ik hoop naar voren gebracht te hebben is de ontwikkeling van het winkelwezen in Assendorp van het begin tot en met het eind van de twintigste eeuw. Dat verhaal heeft een hoog 'vroeger'gehalte. De indruk kan zijn ontstaan van een kleinschalige, afwisselende, gezellige en knusse bedoening in veel straten van het oude, vertrouwde Assendorp. Dat zal het voor een deel ook zeker zijn geweest.

Echter, er moet niet worden vergeten dat het in sommige winkels, vooral de krappe huiskamerwinkeltjes, vaak een moeizaam en toberig

bestaan zal zijn geweest: sappelen met het hele gezin om een inkomen te verwerven en het hoofd boven water te houden. Het waren niet meer dan doorgeefplaatsen van de groothandel, waarbij de waar met een paar opcenten in prijs werd verhoogd en zeker niet met de marges van 30-40 procent die tegenwoordig in de detailhandel gebruikelijk zijn. Daarmee wil overigens niet gezegd zijn dat het in de winkelbranche tegenwoordig allemaal makkelijk gaat en geluk en voorspoed voor het oprapen liggen.

Zeker, ook elders bestaan nog steeds (groepen van) fraaie oude en gave winkelpuien (vaak ook in de vorm van vitragewinkels), maar niet gauw is het beeld zo rijk geschakeerd en in zekere zin ook goed geconserveerd als langs de Molenweg, Groeneweg en Van Ittersumstraat in Assendorp: de moeite waard om in zijn geheel aandacht aan te geven en voor de toekomst te behouden. Dat kan al op eenvoudige manier door de puien van de voormalige winkels in stand te houden of in ere te herstellen. Een voorbeeld daarvan is Van Karnebeekstraat 59, waar een jaar of wat geleden bij het aanbrengen van dubbelglas ook de bovenramen weer zijn teruggebracht, inclusief glas-in-lood, en door bij het tegelijkertijd uitgevoerde schilderwerk de oorspronkelijk aangebrachte accenten weer wat meer tot hun recht te laten komen. Geen restauratie volgens het boekje, maar wel het gevolg van aandacht voor wat er geweest is. Mijns inziens een versterking van het straatbeeld, maar dat is een kreet en 'ook maar een mening'!

Let er eens op en bewaar deze verhalende, vaak fraaie en altijd interessante winkelpuien! De moeite waard: het verhaal kan nog steeds gelezen worden! Kijk, geniet en behoud!

* Met dank aan Dick en Coleta Hogenkamp, van wie ik niet alleen hun databestand 'winkels en jaartallen' mocht gebruiken, maar die mij ook hielpen bij het oplossen van vele puzzeltjes betreffende (voormalige) winkels in Assendorp, het artikel van commentaar voorzagen en foto's uit hun rijke verzameling met historische prenten beschikbaar stelden. Ik bedank alle geduldige en meelevende medewerkers van de Studiezaal HCO voor hun hulp bij het on-

Van Karnebeekstraat 59 (links), begonnen als Sigarenmagazijn 'De Hoop' van Nieuwhof, later Van den Bosch, en op nr. 61 het winkeltje van Klumper, kruidenier en petroleum-venter. Inmiddels is zowel op het rechter pand als op het hoge pand helemaal links een extra verdieping gebouwd. (Meerkleuren-houtdruk, Kees Canters, 2016)

derzoek. Ook bedank ik Wijkme Brouwer (Afdeling Onderzoek & Informatie, gemeente Zwolle) voor het maken van de drie stippenkaarten (een bewerkelijke klus!) en Arnoud Veldhuizen van dezelfde gemeentelijke dienst voor het aanleveren van de inwoneraantallen van Assendorp. Tenslotte bedank ik Annèt Bootsma voor de doortastende, rustige en professionele wijze waarop zij hielp dit verhaal redactioneel af te ronden.

** Waar bij de afbeeldingen geen herkomst staat, betreft het foto's van de auteur.

Geraadpleegd archief

HCO, Bouw- en Woningtoezicht van de gemeente Zwolle 1900-1950 (toegang 0638).

Literatuur

- Boer, P. & J. Vromen (2015). 'Dynamiek in de Diezerstraat.' In: D.J. de Vries en H. Kranenburg (red.). *Onzichtbaar Zwolle. Archeologie en bouwhistorie van de stad*: 305-336. SPA-uitgevers, Zwolle.
- Grinten, E.F. van der (1980). *Negentiende-eeuwse winkelpuien in westerse steden*. Afscheidsrede, Katholieke Universiteit Nijmegen. Jansen/Print, Nijmegen.
- Haslinghuis, E.J. en H. Janse (1997). *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur en bouwhistorie*. Primavera Pers, Leiden.
- Hogenkamp, D. en C. (2002). *Aangaande Assendorp. De verzamelde en meer uitgebreide verhalen uit het Assendorper Terugkiekertien*. Evenboer-Boek, Zwolle.
- Hogenkamp, D. en C. (2003). *Nering en Negotie in het Assendorp van weleer*. Evenboer-Boek, Zwolle.
- Hogenkamp, D. en C. (2004). *Gedane Zaken in Assendorp*. Evenboer-Boek, Zwolle.
- Meijers, P.C. 2010. *Leiden in de etalage. Historische winkelpuien in de binnenstad*. Bodemschatten en Bouwgeheimen, dl 4. Primavera Pers, Leiden.

Noten

1. De aanduiding vitragewinkel is op zijn beurt weer afgeleid van het ook door mij gemunte begrip 'vitragewinkel', dat wil zeggen, een niet meer als zodanig in gebruik zijnde boerderij, nog bewoond door een kinderloos ouder echtpaar of een paar niet meer zo piepjonge broers of zussen; de boerderij is verwaarloosd en er hangt nog wat al jarenlang niet-gewassen vitrage voor de ramen. Ook onbewoonde boerderijen zijn vaak vitragewinkels – met een kapotte ruit of een lekkende regenpijp; de vitrage is soms groen uitgeslagen en hangt naar buiten te wapperen alsof het oorlog is; het laatste is zeker niet van toepassing op de vitragewinkels in Assendorp.
2. Van der Grinten p.5
3. Id. p.13
4. Id. p.15
5. Enkabé (opgericht in 1930, Coöperatieve Inkoopvereniging Nederlandse Kruideniersbond); Centra (1933, een samenwerkingsverband tussen winkeliers en grossiers); VéGé (1938, Verkoop Gemeenschap, van zelfstandige kruideniers); ViVo (1942, Vrijwillige Inkoop- en Verkoop Organisatie).
6. Hogenkamp, *Gedane Zaken*, p.79
7. Van deze, voor de jaren rond de Tweede Wereldoorlog zo karakteristieke, grote houten brandstofloodsen langs het spoor in Assendorp resteert in 2018 nog altijd de gecarbolineerde houten loods van de 'Nieuwe Zwolsche Coöperatieve Winkelvereniging U.A.', Deventerstraatweg 30.

De Assendorperstraat omstreeks 1930, met links Rakers Leesbibliotheek (zie uithangbord) - later werd dit kantoorboekwinkel Jakma - en aan de rechterkant op de hoek met de Resedastraat sigarenmagazijn 't Hoekje van Lenderink. (Particuliere collectie)

8. Hierbij heb ik als startpunt genomen het databestand 'winkels en jaartallen' van Dick en Coleta Hogenkamp dat rond 2000 door hen is aangemaakt.
9. 1900: eigen telling, te weten van de Wijklijsten Oa en Ob (= van Assendorp) dd. 31-12-1899 (aanwezig op het HCO); 1950: e-mail Gemeente, 26 juli 2017: 31 mei 1960: 19.077; CBS uitkomsten van de volkscensuren beroepstelling 31 mei 1947: Assendorp: 14.023 inwoners en 3501 woningen - geschat door mij op 15.000; 2000: e-mail Gemeente, 26 juli 2017: 1 januari 2000: 10.874
10. Aangezien voor een peiling van exact één jaar er te weinig informatie beschikbaar was moet 'omstreeks 1900' gelezen worden als 1887-1912, '1950' als 1937-1962 en '2000' als 1987-2012.
11. Het winkelbestand anno nu omvat ongeveer 170 winkels, hetgeen uitgaande van eenzelfde inwoneraantal als omstreeks 2000 (ca 11.000), een winkeldichtheid oplevert van één winkel per 65 bewoners; deze verdunningstrend zal waarschijnlijk doorzetten: er zullen nog minder winkels in Assendorp overblijven.
12. Peter Sluiter (91 jaar, zoon van een tuinbouwer op de Assendorper lure die zijn eigen groente uitventte, geeft in de aflevering van september 2016 van *de Assendorper* aan dat de veters in Assendorp 'stratenars' werden genoemd. Daar waren er heel veel van. Ook waren er enkele viskramen en een bloemenkraam, die hadden dus ook geen eigen winkel.
13. Hogenkamp, *Gedane zaken* p. 79-80. In de periode 1933-2000 zijn er in Assendorp 63 panden met een kruideniersbedrijfje, naast 10 namen van kruideniers die in een zelfde pand zaten. Soms werd zelfs alleen vanuit de woonkamer verkocht. Id. p.85: Kruideniers in 1933: 33; '40: 37; '50: 37; '53: 35; '57: 33; '61: 29; '68: 21; '72: 12. Hogenkamp, *Nering en negotie* p.102: 'In 1933 telde Assendorp 24 slagerijen. In 1968 waren dit er nog maar 10 en nu is er alleen nog Haverkort. Volgens slager J. Klinkhamer, met zelf in de periode 1947-74 een slagerij op Molenweg 135, zaten er in de jaren '30 en '40 in totaal 104 slaggers in Zwolle.'
14. Composiete orde: een combinatie van de Ionische orde (de ramskop - met name de (naar buitengerichte) voluten (= een paar keer doordraaiende krul) met de Korinthische orde = twee boven elkaar liggende kransen van Acanthusbladeren.

Zwolle in de jaren zestig

Aflevering 16: Spandoeken voor het stadhuis (1968)

Jan van de Wetering (71) verplaatst zich vijftig jaar terug in de tijd. Hij laat zich verrassen door wat hij in de kolommen van de Zwolse Courant tegenkomt over de stad van zijn jeugd. Van de hele jaren zestig is 1968 waarschijnlijk het jaar dat het meest in het collectieve geheugen is gegrift. Het was een jaar dat geen rust kende, er gebeurde altijd wel iets dat de gemoederen bezig hield. Het was een jaar van chaos, opstandigheid en opstand – wat een stap verder gaat. De plaats van Zwolle op het wereldtoneel is bescheiden. Maar het wereldnieuws bereikte de stad wel degelijk. Bijna iedereen keek inmiddels tv en de Zwolse Courant met zijn oplage van 45.000 exemplaren werd veel gelezen. De Zwollenaren bliezen zelf ook hun partijtje mee, op z'n Zwols, wat langzamer, wat minder heftig, maar toch.

Buiten onze landsgrenzen was 1968 een jaar van oorlog en politieke moorden. Tijdens de oorlog in Vietnam waren de grenzen van het in oorlogen toelaatbare wel bereikt door de niets ontziende bombardementen van de Amerikanen en – door de pers breed uitgemeten – ontsporingen als het bloedbad in My Lai. In de Verenigde Staten zelf werden al evenzeer grenzen overschreden door de moord op Martin Luther King (4 april 1968) en twee maanden later op presidentskandidaat Robert F. Kennedy. Maar ook in Europa was 1968 uitgesproken tumultueus. De in januari begonnen 'Praagse lente' in Tsjechoslowakije met tal van democratische westers aandoende hervormingen werd in de nacht van 20 op 21 augustus op brute wijze beëindigd door de inval van tweehonderdduizend militairen van het Warschaupact. En de maandenlange studentenprotesten in Parijs culmineerden op 6 mei in vernielingen, brandstichtingen en gevechten met de politie in de studentenwijk Quartier Latin. Er was in de Verenigde Staten en Europa onder jon-

geren een tegencultuur ontstaan, die vanaf dat jaar steeds zichtbaarder werd.

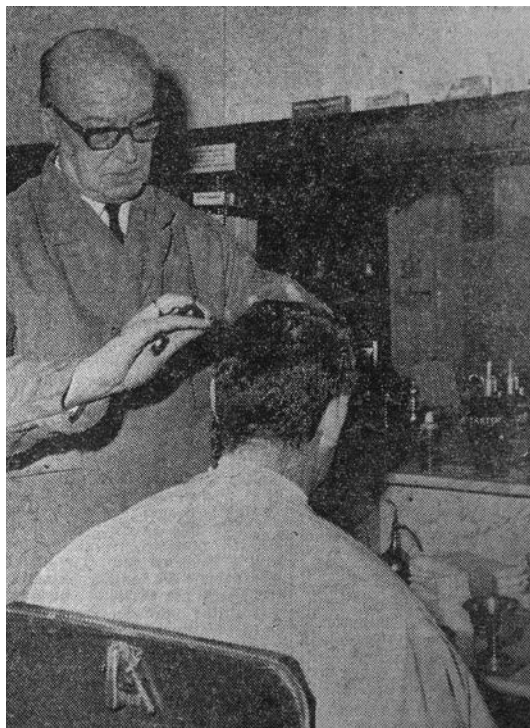
De tijdgeest – dat ongrijpbare fenomeen – ontvouwt zich jaar in jaar uit als een metamorfose, die zich zo langzaam voltrekt dat je hem bijna niet ziet. In het provinciale Zwolle veranderde de tijdgeest van de jaren zestig veel langzamer dan in de grote steden. Maar toch, ook in Zwolle ontstond in die jaren een andere manier van leven,

Jan van de Wetering

Ter gelegenheid van de verhuizing van Tijn in augustus 1968 naar een nieuw bedrijfspand aan de Grote Voort, liet de Zwolse Courant door het NIPO een enquête uitvoeren naar het imago van Zwolle onder de Nederlanders. De uitkomst viel niet mee: slechts 10 procent van de ondervraagden zou wel in Zwolle willen wonen.

'De laatste klant'. Kap-
per Van Hees uit de
Assendorperstraat stopt
na 53 jaar. (POZC,
1968)

met nieuwe normen en waarden. Het gezag van de overheid en dat van de ouderen verloor zijn vanzelfsprekendheid. In nog geen tien jaar tijd was een jongerencultuur ontstaan met eigen kleding, muziek en gedrag bovendien dat voor de oudere generaties onbegrijpelijk en vaak ook onverteerbaar was. En dat was alleen nog maar – om het zo te zeggen – de metamorfose van de software van de tijdgeest. Ook de hardware raakte in de jaren

zestig in een stroomversnelling. Nieuwe ideeën over wonen, werken en verkeer zorgden voor een nieuwe inrichting van de binnenstad; het explosief gestegen autobezit zorgde voor verstopte toegangswegen in en buiten de stad. Dat probleem moest opgelost worden en snel ook.

In dit artikel brengen we de metamorfose die zich in de jaren zestig voltrok even tot stilstand voor een momentopname. Daarop is te zien dat Zwolle in 1968 sterk aan het veranderen was, maar dat er desondanks in de straten, in de huizen en in de hoofden van de Zwollenaren nog steeds herinneringen waren aan hun stad van vóór de oorlog. .

Scheerkwasten en petroleum

De *Zwolse Courant* had een scherp oog voor wat in snel tempo aan het verdwijnen was. Door het jaar heen besteedde de krant aandacht aan een paar Zwollenaren die stuk voor stuk symbolisch waren voor 'de goede oude tijd'. Neem bijvoorbeeld de kappers. Het waren zware tijden voor het kappersgilde. Na de Tweede Wereldoorlog was het aantal Zwolse kappers sterk teruggelopen: vóór de oorlog waren er nog 106 kappers, in 1968 waren het er nog maar 40. Hadden de kappers vroeger één of meer bedienden, inmiddels waren het bijna allemaal eenmanszaken. De volwassen klanten bleven als vanouds komen, maar bij de jeugd lag dat anders. Ze lieten hun haren langer groeien en 'netjes geknipt' was een achterhaald begrip aan het worden. Eén van die kappers – hij voorzag ook de auteur van dit artikel menig maal van een bloempotkapsel – was J.G. van Hees, die al 53 jaar lang schaar en scheerkwast hanteerde in zijn Kaperssalon voor Heren aan de Assendorperstraat. En nu stopte hij ermee. Met weemoed dacht hij terug aan zijn gloriejaren als kapper, aan de tijden toen mannen nog gewoon waren zich twee keer per week te laten scheren, aan de jaren dat de arbeiders van de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen elke zaterdag – na het einde van hun zesdaagse werkweek – kwamen binnenvallen om zich te laten scheren. 'Het ging dan tot half twee 's nachts door. Om één uur kwamen ze nog rustig binnenlopen.' Op maandag (na de voetbalzondag) kregen Van Hees en zijn bedienden te maken met de aanhangers van PEC en Zwolsche Boys. Toen

Betaald voetbal

Zolang Zwollenaren zich kunnen heugen waren PEC en Zwolsche Boys elkaars grootste concurrenten. Dat was opwindend en amusant, maar na de invoering van het betaalde voetbal in de jaren vijftig werd steeds duidelijker dat er eigenlijk maar één profclub in Zwolle overlevingskansen had. De oplossing leek simpel: een fusie. In de jaren zestig zaten de bestuurders vele malen met elkaar om de tafel om het toch te proberen. Maar dat bleek bij bestuurders en supporters zoveel emoties op te roepen dat het er nooit van kwam. En zo ging ook het seizoen 1968-1969 van start met twee clubs in het betaald voetbal. (POZC, 14 augustus 1968)

hij eens zijn voorkeur voor PEC liet blijken, kreeg hij van een Zwolsche Boys-aanhanger een vet schuimende scheerkwast in zijn mond geduwd.

Hetzelfde jaar nam nog een kapper afscheid die vele jaren Zwollenaren had geknipt en geschooren. Willem Burbach sloot na 63 jaar de deuren van zijn kapperszaak aan de Luttekestraat 31. Op twaalfjarige leeftijd was hij er begonnen in dienst van zijn vader. Hij vond het mooi geweest, ook al omdat hij moeite had met de veranderde tijden. Vroeger bleven de klanten als het druk was gewoon zitten, tegenwoordig liepen ze direct de zaak uit om niet meer terug te keren. Met Van Hees, Burbach en vele anderen van hun generatie stierf het oude kappersambacht uit. Jongere generaties kappers hadden die jaren de keus: stoppen of het roer omgooien en het kappersvak afstemmen op een doelgroep die heel andere wensen had dan de vooroorlogse generatie.¹

Petrolie-Hendrik

Hendrik Brinkhuis heette hij, maar iedere Zwollenaar kende hem van zijn dagelijkse tochten met zijn wagentje door de straten als Petrolie-Hendrik. In 1968 vierde hij zijn vijftigjarig jubileum als venter van petroleum. Het stinkende product werd vóór de Tweede Wereldoorlog nog volop gebruikt voor de verlichting van petroleumlampen. Die tijden waren voorbij. Maar nu, in 1968, verkocht hij nog steeds zo'n 200 liter petroleum per dag aan Zwollenaren, die ondanks de grootschalige invoering van gas als brandstof nog steeds een petroleumkachel hadden of die nog eten kookten op een petroleumstel. Hendrik, geboren in de Kromme Jak, nam de handel over van zijn vader, die veertig jaar lang met petroleum langs de straten was gegaan. Hij begon als zestienjarige met een handkar met ijzeren wielen. Pas in de jaren vijftig – hij woonde inmiddels met zijn vrouw in de Resedastraat in Assendorp – kocht hij een bakfiets, waarop twee vaten petroleum van samen 340 liter konden staan. Nog steeds liet Petrolie-Hendrik iedere ochtend om half negen zijn petroleumvaten vullen bij het Esso-station aan de Pannekoekendijk. Aan ophouden dacht Hendrik niet: hij had nog klanten genoeg. Maar het zou niet lang meer duren of

Hendrik Brinkhuis heette hij, maar iedere Zwollenaar kende hem als Petrolie-Hendrik. (POZC, 9 maart 1968)

deze vorm van straathandel zou voorgoed uit het straatbeeld verdwijnen.²

Piet Kok

Op 25 april 1968 overleed op 74-jarige leeftijd Piet Kok, van 1923 tot 1962 eigenaar van een sigarenmagazijn aan de Oude Vismarkt.³ Maar waar Piet Kok vooral furore mee maakte was de vertoning van tussenstanden en uitslagen van de voetbaluitslagen. Iedere zondag weer stond een meute voetballiefhebbers – PEC, Zwolsche Boys, ZAC alles door elkaar – voor zijn etalage te kijken naar het wedstrijdverloop dat Piet op bordjes en kaartjes weergaf. Hij wist door zijn netwerk de uitslagen soms eerder dan de verslaggevers van de radio. In de jaren zestig werkte Piet Kok nog mee aan de (voetbal) uitslagencentrale van de *Zwolse Courant* voor de ramen van het gebouw van Tijn aan de Melkmarkt. Na het vertrek van Tijn uit de binnenstad verdwenen de opwindende maar meestal altijd gemoedelijke discussies op straat van de voetballiefhebbers.⁴

Kapitein Nico Rampen

Sommige dingen lijken zich aan de tijdgeest te onttrekken. Neem de Zwolse kermis. Ondanks alle nieuwe attracties en het geluid dat inmiddels tot orkaankracht is toegenomen, is het kermisgevoel grotendeels gelijk gebleven. Er zullen weinig Zwollenaren zijn die niet als kind in de

*Kapitein Nico Rampen
in zijn bootjescarrousel.
(Foto Henneke, collectie
HCO)*

*De jeugdmanifestatie
Fou Young High sloeg
aan bij pubers; in deze
Zwolse schoolagenda
kreeg het festival een
prominente plaats.
(Collectie Aranka
Wijnbeek)*

bootjescarrousel van 'kapitein' Nico Rampen en zijn opvolgers hebben gezeten. De kapitein gaf zelfs de meest onhandige kleintjes (zoals de auteur van dit artikel) de gelegenheid de pluim van de heen en weer zwaaiende bal te trekken, wat een gratis ritje opleverde. De Zwolse Courant vond het tijd voor een bescheiden levensgeschiedenis. Rampen was op 15 februari 1913 geboren op de kermis in Zwolle en kwam uit een echt kermisge-

zin. Zijn vader stond al op de Zwolse kermis met het reizende filmtheater van Welte. Voor de oorlog begon Nico zijn loopbaan bij de stoomcarrousel van Sipkema. Hij was er onder andere explicateur bij films zonder geluid. In de jaren dertig stond hij met zijn vrouw met een zelfgebouwde poppenkast op de kermis. Na de oorlog bouwde hij een aantal kindermolens, die in 1968 bij andere exploitanten nog steeds op de kermis stonden. Daarna begon de tijd van zijn grote successen met zijn bootjescarrousel op kermissen door het hele land. Nico Rampen overleed in 1996.⁵

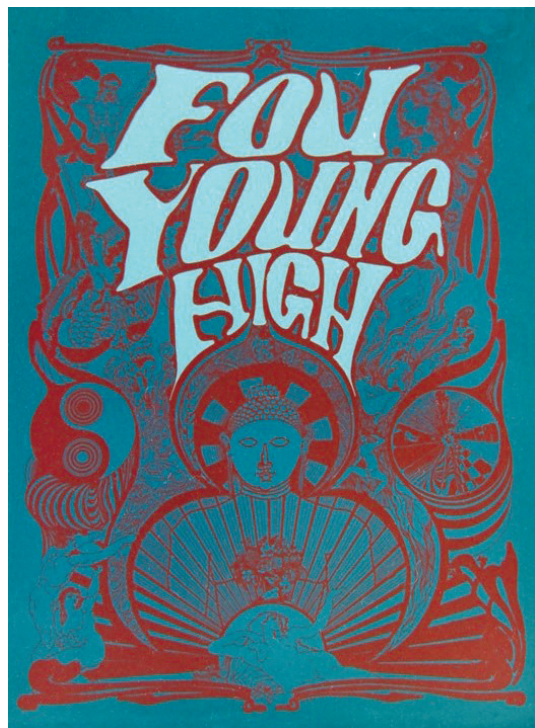
Fou Young High

Beatgroepen en andere jongerenbandjes werden in 1968 door de gevestigde orde in Zwolle nog steeds meer gedoogd dan geaccepteerd. Het was in de oren van ouderen simpelweg 'lawaaimuziek'. De bands mochten optreden in kleinere zalen, in muziektenten (Assendorp) en op de jaarlijkse zomerfestivals, maar meer en groter mocht het toch eigenlijk niet worden. En dat was nog slechts de *mainstream*.

Langzamerhand ontstond in Zwolle, in navolging van wat in de grote steden al veel eerder gebeurde, een tegencultuur onder jongeren, ook wel de underground genoemd. Het was nog een relatief kleine groep. Ze onderscheidden zich van de doorsnee jongeren door hun kleding, maar vooral door hun afkeer van de 'burgerij', verzet tegen de overheid, gezag en militarisme, door vrijzinnige opvattingen op seksueel gebied, levensinstelling en door hun activistisch engagement. Kortom: ze waren 'alternatief', al zou die term pas in de jaren zeventig zijn bloeitijd beleven.

Al te zichtbaar waren ze in Zwolle in 1968 nog niet. Ze waren nog op zoek naar eigen ruimtes in de binnenstad, maar daar hadden ze nu juist de overheidsinstanties voor nodig waar ze zich tegen wilden afzetten. Toch was er in 1968 een drang binnen de tegencultuur om naar buiten te treden. Met bewondering hadden de Zwolse alternatieve jongeren gekeken naar de jeugdmanifestatie *Flight to Lowlands Paradise* die in paar maanden eerder in Utrecht was georganiseerd. Waarom zou in Zwolle niet kunnen wat daar zo succesvol was verlopen.

Maar wie iets dergelijks wilde organiseren moest eerst de barrière slechten van tegenzin en tegenwerking van de bestuurders van de stad. Dat merkte Peter Schilperoort (23 jaar) die in februari de jeugdmanifestatie *Fou Young High* (een naam met een niet zo moeilijk te raden onderliggende betekenis) wilde organiseren in de Bethlehemkerk. De door B en W aangeboden ruimte in een zaal boven de garage van de gemeentelijke Reinigingsdienst vond Schilperoort veel te klein gezien het verwachte aantal bezoekers. Minstens duizend verwachtte hij. Schilperoort probeerde via de *Zwolse Courant* het publiek en de bestuurders over de streep te trekken. Wat hem voor ogen stond was 'een all-night feest met lichtshows, beat, rythmn & blues, freak-out, marktstalletjes, een draaiorgel, een balletgroep, een dichters-happening, Indiamuziek, wierook etc.' Hij moet zich gerealiseerd hebben dat de doorsnee Zwollenaar het stoom uit de oren zou komen bij het woord 'freak-out'. Slim liet hij het volgen door de vermelding van de bedaagdere optredens van het draaiorgel en de balletgroep. Dat de meisjes

van de balletgroep, zoals later bleek, nogal schaars gekleed zouden zijn, vermeldde hij wijselijk niet. Wat provocerend was zijn opmerking dat de beoogde locatie 'niet meer te profaneren was' omdat het kerkgebouw al verschillende malen voor commerciële doeleinden was gebruikt. Daar had hij een punt: de gemeente had de kerk destijds overgenomen als 'een overbodig bouwsel, geen kerk, maar een stapel stenen.' Het doel van het Fou Young Highfestival was hoog gegrepen: 'Oost-Nederland ontsluiten voor deze vorm van bezig zijn', aldus Schilperoort. Hij had contacten met prima bands, dansgroepen en van tv bekende performers. De uitzendingen van de VPRO waren in deze kringen het grote voorbeeld. Middenin de kerk zou een lichttoren komen die zorgde voor vloeistofprojecties, filmstrips, comics en andere lichteffecten op de muren en pilaren.' Schilperoort kreeg zijn zin, ondanks een stevig tegenstribbelende gemeenteraad. Belangrijk was de steun van PvdA-wethouder Witvliet van Cultuur, Onderwijs en Kunst. Ook al zag hij er zelf niets in, hij vond wel dat jongeren een kans moesten krijgen.

Het is vrijdag 23 februari acht uur 's avonds. De deuren van de Bethlehemkerk gaan open, de manifestatie kan beginnen en zal tot de volgende ochtend acht uur duren. De manifestatie is niet

Links: Het affiche van Fou Young High, februari 1968. (Collectie Aranka Wijnbeek)

De omslag van de tweede lp van de Zwolse popgroep Blues Dimension uit 1968. (Uit: Als de Dag van Gisteren)

Cuby and the Blizzards, met tweede van links Herman Brood, omslag van hun single Window of my eyes uit 1968. (Internet)

onopgemerkt gebleven, er zijn zelfs journalisten van ver buiten Zwolle op af gekomen. Die van de *Zwolse Courant* is in een sarcastische bui, alleen al over de inrichting: 'Er hangen wat slingers en slierten crêpepapier naar beneden en

dat moet het feestelijk baken zijn in een trieste donkere ruimte. (...) Via filmprojectors worden waterverfschilderijtjes op enige muurvlakken geprojecteerd en dat zijn dan de gevreesde licht-effecten waar tijdens seances in andere steden meisjes en jongens knettergek van geworden zijn. Voor ons zijn het rustige diepzeetaferelen in slappe kleuren.' Hij ziet zo'n zeshonderd jongeren landerig heen en weer lopen, velen met een wierookstickje in de hand. 'Er is weinig onderscheid tussen meisjes en jongens. Lange broek, kort jasje, suède of krullige wol. Liefst een lange sjaal met een vurige baan. Het erge lange haar is er niet meer bij.'

De bandjes krijgen de sfeer er nauwelijks in. Pas om middernacht, tijdens de optredens van Blues Dimension en Herman Brood ('Ik vind dit gewoon wel goed voor een stad als Zwolle') met Cuby and the Blizzards, komt het publiek in beweging. De muziek van Blues Dimensions wordt ondersteund door de Amsterdamse dansgroep Kunst baart Kracht, in de woorden van de journalist 'een handvol meisjes in lapjesjurken, hoge laarzen, korte rok en alleen een slabbetje voor dat door een koordje nauwelijks op de goede plaats blijft zitten.' Menigeen zit te wachten op de komst van Phil Bloom, bekend van optredens voor de VPRO, waarin zij bijna naakt het dagblad *Trouw* zat te lezen.' De geruchten gaan dat de Zwolse politie een legertje agenten klaar heeft staan als Bloom in de kerk uit de kleren gaat. Maar zij laat zich die nacht niet zien.

Adam krijgt een rokje

Ludieke acties waren in 1968 niet voorbehouden aan de Zwolse underground. De humor van de hippies sprak ook tal van doorgaans niet al te provocerende scholieren en studenten aan. Op 1 april grepen zij hun kans. Scholieren van het Thomas a Kempislyceum en de Theresia-ULO trokken naar de Grote Markt en probeerden daar het standbeeld van Adam een wit minirokje aan te trekken. Toen dat mislukte haalden een paar scholieren een fauteuil van een bouwplaats en staken die in brand. Onder het roepen van hi-ha-happening liepen ze met de brandende stoel een rondje om de kerk. Een politieagent op een motor reed op de menigte in en slaagde erin de straat in een paar minuten schoon te vegen. Commissaris Bergsma kwam aanwandelen, stak een pijpje op en gaf opdracht het brandje te blussen. De volgende dagen lieten geschrokken schoolbesturen weten dat hun leerlingen er toch echt niet bij betrokken waren. (POZC, 1 april 1968)

Performers als de Amsterdamse dichter Simon Vinkenoog en het zelfbenoemde genie Johnny de Selfkicker kunnen het lawaai nauwelijks overstemmen. Bij de performance van de Selfkicker bekogelt het publiek hem met brood en fruit. Ondertussen gaat de Zwolse kunstsmed Veltien onverstoord door met zijn lasso. 'De man draagt een pak dat hij heeft beschilderd met zilververf; heel fraai. Zijn grote bos haar heeft hij in staartjes samengebonden. Hij heeft het erg druk met het aan elkaar lassen van grote metalen staven. Iedereen die het waagt te dicht bij hem in de buurt te komen, gooit hij met water.' Dwars door de rondhangende bezoekers door loopt een jongen met een Vietcongvlag (van de Noord-Vietnamese communistische partij) eenzaam rond. 'Ik loop met de Vietkongvlag [Vietkong met k, alternatieve schrijfwijze anno 1968] op mijn rug omdat ik anders verraad pleeg aan de revolutie.' Tussen de bedrijven door komt wethouder Witvliet een kijkje nemen. 'Als oudere begrijp je dit niet', zegt hij. 'Het is naar mijn smaak veel te passief.' In de kleine uurtjes wordt de sfeer even grimmig als enkele agressieve veertigers met flesjes beginnen te gooien en in de kleedkamers voor de artiesten een dichter en een gitarist aftuigen. Maar dat was een incident, steeds landeriger wordt de stemming. Langs de muren hebben jongeren zich opzij laten vallen om te slapen of te vrijen, 'Maar een bende? Nee, zoals op het strand', oordeelde de journalist een dag later. De man die de hele nacht met een doedelzak voor zijn buik door de kerk huppelde, is dan al lang naar huis.

En toen werd het stil. 'De vooraanstaande Zwollenaren uit de zeventiende en achttiende eeuw die in de Bethlehemkerk begraven liggen, hebben zich waarschijnlijk in hun graf omgedraaid', was het oordeel van *Trouw*. De journalist van de *Zwolse Courant* had nog minder woorden nodig: 'Een pipse happening' zette hij boven zijn artikel.⁶

De wethouder schildert het Sesjunteejater open
Het valt niet te betwijfelen dat Peter Schilperoort de voortrekker van de Zwolse underground is geweest. Na de Fou Young High manifestatie ging hij al gauw op zoek naar een permanent onderko-

men voor de alternatieve jongeren. Ook nu weer had hij steun nodig van het door hem verfoeide establishment en ook deze keer kreeg hij die toch, ondanks forse tegenwerking van het christelijke en conservatieve deel van de gemeenteraad.

De Amsterdamse dansgroep Kunst baart Kracht bij een optreden voor het VPRO-programma Hoepla. (Internet)

Het Sesjunteejater, Thorbeckegracht 10. (Uit: Als de Dag van Gisteren)

Onder de vlag van de stichting Clubhuizen kregen de jongeren de beschikking over een pand aan de Thorbeckegracht nr. 10. Het kreeg de naam *Sesjuntteejater*, een vroeg voorbeeld van nieuwerwets taalgebruik van de underground. Schilperoort had wethouder Witvliet weten te strikken de opening te verrichten. Dat deed hij letterlijk en figuurlijk met verve. Bedoeling was dat hij al schilderend 'het ritme van de jeugd' zichtbaar zou maken op een daarvoor opgespannen doek. 'Na enkele voorzichtige streken raakte de wethouder in vuur en vlam en smeedte grote klodders verf, soms met schoteltje en al, in de richting van het doek.'

De twee zaaltjes van het theater oogden bijzonder gezellig, schreef de *Zwolse Courant*. Ja, zelfs de verlichting was zo gekozen dat zij bijdroeg tot het intieme karakter. Ook was er een kof-fieshop ingericht, maar niemand kon bevroeden dat deze onschuldige term al snel een heel andere betekenis zou krijgen. In amper drie jaar tijd zou het Sesjuntteejater één van de hoofdpijndossiers van de Zwolse politiek worden.⁷

Spandoeken voor het stadhuis

Gaandeweg ontstond in de jaren zestig een nieuwe generatie (de *babyboomers*) die, zeker in vergelijking met de jaren vijftig, politiek geïnteresseerd was. Met name de oorlog in Vietnam werkte politiserend. De bijna dagelijkse beelden over de

Amerikaanse bombardementen en de vele onverteerbare acties tegen de bevolking riepen ook bij de jeugd een mengsel van boosheid en weerzin op. De kreet 'Johnson moordenaar' werd al gauw verboden, maar anti-Amerikaanse sentimenten waren vanaf het eind van de jaren zestig niet meer te stuiten. Toch werd er ook in 1968 in Zwolle nog steeds niet tegen de Vietnamoorlog gemonstreerd. Dat mocht ook niet. Dat gebeurde wel – uit onverwachte hoek – na de inval van een leger van het Warschaupact in de nacht van 20 op 21 augustus in de Russische satellietstaat Tsjecho-Slowakije. Bijna tweeduizend scholieren en tientallen docenten van het voortgezet onderwijs hielden een tocht door de binnenstad via het oorlogsmonument aan het Ter Pelkwijkpark. Daar zou twee minuten stilte worden gehouden, maar al gauw klonken er spreekkoren met kreten als 'Russen go home', 'Viva Dubček' en 'Ulbricht moordenaar' (de politiek leider van de DDR). Dit soort kreten stond ook op de meegedragen spandoeken. Na toespraken van leerlingen van de Hervormde Kweekschool bood het organiserend comité wethouder Witvliet een sympathiebetuiging aan voor Dubček en de bevolking van Tsjecho-Slowakije. Witvliet had daar goede contacten, zo ging het verhaal. De demonstratie was naar het oordeel van de *Zwolse Courant* ordelijk verlopen. Maar het venijn zat in de staart: 'Onopvallend schoven in de Sassenstraat nog twee demonstranten bij de stoet aan met het spandoek 'Tegen interventie maar vergeet de strijd in Vietnam niet'. In Zwolle was in een paar uur tijd een sluimerende politieke tweespalt ontwaakt.

H.J. Pellinkhof van de HBS te Zwolle, klom in de pen om te protesteren tegen het verwijderen van de twee afwijkende demonstranten met hun spandoek de oorlog in Vietnam niet te vergeten. Waarom, schreef Pellinkhof, mocht de anti-Rusland demonstratie wél gehouden worden en de demonstratie tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam niet? Het was het begin van een wekenlange heftige discussie in de *Zwolse Courant*, waarin voor- en tegenstanders van de demonstratie alle ruimte kregen. De heftige toon van discussies in de tegenwoordige sociale media is niet alleen een hedendaags verschijnsel.⁸

Scholierendemonstratie tegen de inval in Tsjecho-Slowakije door troepen van het Warschaupact. (POZC, 27 augustus 1968)

Zwolle slaat slecht figuur

De jaren van het slopen van grote delen van de oude binnenstad – tussen ruwweg 1965 en 1968 – waren bijna voorbij, maar het stof dat het deed opwaaien was nog niet neergedaald. Iedereen kon het zien: op de plek waar eens de Sint Michaëlskerk had gestaan was nu een winderige kale vlakte, hetzelfde ontstond bij het gebied rondom de Broerenkerk. Er zat een goed doordachte strategie achter het slopen: de combinatie van wonen en werken op een relatief klein gebied was niet langer te verenigen met de eisen van een moderne stad. De binnenstad zou een nieuwe bestemming krijgen: de nadruk kwam te liggen op winkels, kantoren, banken en horeca. Bijkomend voordeel was dat, afgezien van de Sint Michaëlskerk, toch al tal van woningen in feite onbewoonbaar waren geworden.

Zwolle had dan wel met de sloophamer ruimte gemaakt voor winkels en horeca, ze waren er in 1968 nog niet. Sterker nog, er was nog steeds geen concreet plan, behalve dan dat er een winkelcentrum moest komen. De raadsleden kregen er genoeg van en legden in april het college van burgemeester en wethouders het vuur na aan de schenen. 'Waar blijven uw plannen?' Wethouder Noorter vond die grote gaten in de bebouwing ook 'een naar gezicht', dat gaf hij toe. Maar de plannen om daar wat aan te doen werkten niet volgens hem. Een tijdelijk plan – maak er een grote parkeerplaats van – was afgewezen, want de aanleg zou kapitalen kosten en de bestrating moest er later toch weer uit. Een groot hek erom heen zetten dan? Nee, zei de wethouder, dan wordt er rommel overheen gegooid en het hekwerk vernield. Hij kende zijn Zwollenaren. Toch lichtte hij een tipje van de sluier op. Het college voerde gesprekken met enkele grootwinkelbedrijven, zodat er misschien over een paar jaar gebouwd kon worden. De raadsleden drongen niet verder aan. Een half jaar na deze raadsvergadering liet burgemeester Roelen via de krant weten dat er inmiddels zoveel gegadigden voor vestiging in het saneringsgebied waren dat een selectie zou zijn. Maar ook hij benadrukte dat het bouwen nog wel een paar jaar kon duren. 'Zo lang zal het een puinhoop blijven, met hier en daar provisorisch aangelegde parkeerterreinen', schreef de *Zwolse Courant* berustend.

Inmiddels weten we dat die gesprekken waarover de burgemeester het had, onder andere met het grootwinkelbedrijf Vroom en Dreesman gevoerd werden.⁹

Bij de voorgenomen sloop van gebouwen spelen doorgaans twee overwegingen een rol: het te slopen gebouw is historisch en cultureel gezien waardevol of niet. Een voorbeeld van die eerste mogelijkheid is de voormalige Sint Michaëlskerk. Toch ging de kerk tegen de vlakte. Han Prins van de Vereniging Vrienden

De lege vlakte aan de Nieuwstraat / Roggenstraat, waar de in 1965 gesloopte St. Michaëlskerk stond. (Foto Henneke, collectie HCO)

Door de sloopactiviteiten ontstond steeds meer ruimte tussen de Nieuwstraat en Waterstraat, april 1968. (Foto Henneke, collectie HCO)

*Sloop in de Waterstraat.
(Foto Henneke, collectie
HCO)*

van de Stadskern krom in de pen toen hij las dat de *Zwolse Courant* over deze kwestie schreef dat Zwolle niet moest overdrijven met het restaureren van historische panden: 'Niemand wil in een museum wonen'. Prins bracht naar voren dat Zwolle wat restaureren betreft ongeveer het slechtste figuur van heel Nederland sloeg. Waar een vergelijkbare stad als Deventer recentelijk 34 panden restaureerde, Dordrecht 53 en Amersfoort 96, liet Zwolle het in dezelfde periode met slechts 6 restauraties lelijk afweten. Het verloren gaan van waardevolle architectuur uit

andere perioden dan de onze, betoogde Prins, betekent dat er iets verdwijnt dat onvervangbaar is. Als een soort boetedoening plaatste de *Zwolse Courant* naast de mening van Prins, twee foto's van de troosteloze staat waarin het Celepoortje in de Papestraat zich bevond. Toeval of niet, nog geen vijf maanden na de ingezonden brief van Prins werd de restauratie van het Celepoortje op de agenda van de gemeenteraad gezet. Ook al, 'omdat deze restauratie met gerichte financiële middelen kan worden gerealiseerd', merkte het college op.¹⁰

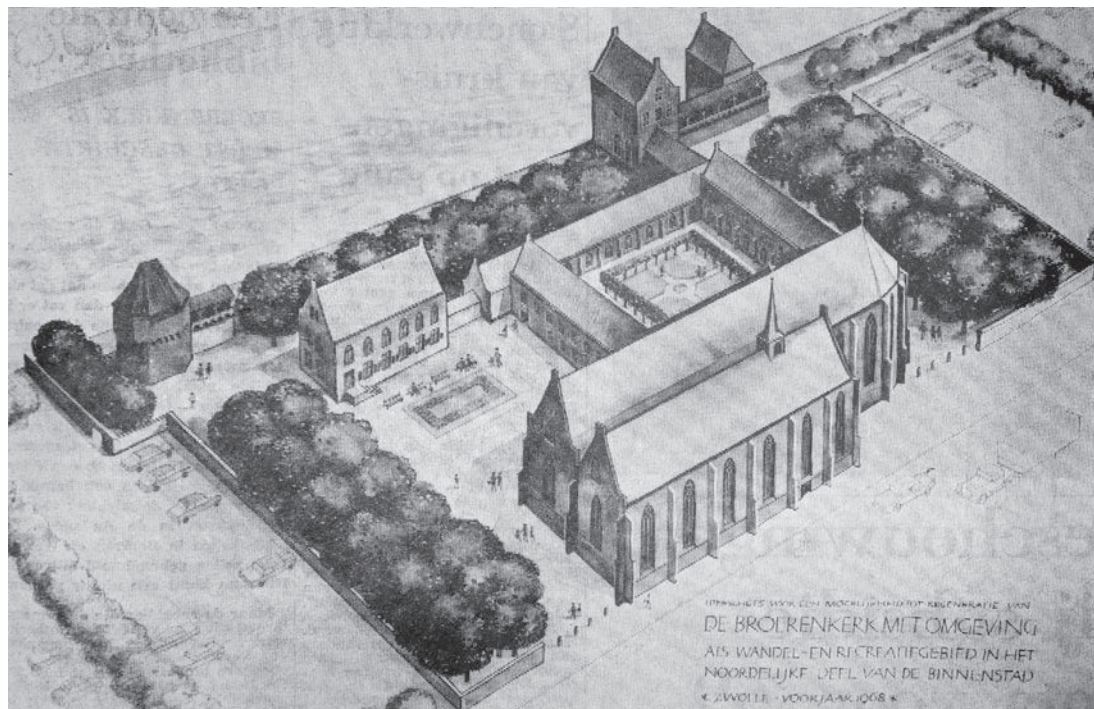
Wat gebeurde er nog meer in 1968?

- Januari: Nederland gaat van start met kleurentelevisie-uitzendingen.
- April: de Amerikaanse zwarte dominee en voorvechter voor rassengelijkheid Martin Luther King wordt vermoord in Memphis, Tennessee.
- April: de Club van Rome wordt opgericht door Europese wetenschappers als platform om hun bezorgdheid voor de toekomst van de wereld voor het voetlicht te brengen.
- Mei: Studentenopstanden en verdere onrust in Parijs en heel Frankrijk.
- Juni: de Amerikaanse presidentskandidaat Robert F. Kennedy wordt vermoord in Los Angeles.
- Juli: Jan Janssen wint als eerste Nederlander ooit de Tour de France.
- Juli: Paus Paulus publiceert zijn encycliek *Humanae Vitae* over geboorteregeling, waarin hij het gebruik van de pil verbiedt.
- Augustus: de Mamoetwet wordt ingevoerd.
- Oktober: de Apollo 7 is de eerste bemande missie in het Apollo Project. De capsule vliegt 163 maal rond de aarde. In december begint de vlucht van de Apollo 8 rond de maan.
- Oktober: president Johnson kondigt aan dat de Verenigde Staten de bombardementen op Noord-Vietnam zullen stoppen.
- November: Richard Nixon wint de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten.

Zwolle bouwt

Uit het voorafgaande mag niet geconcludeerd worden dat het gemeentebestuur met de armen over elkaar zat. De plannen voor nieuwe bebouwing rondom de Broerenkerk mochten dan lang op zich laten wachten, ondertussen werd er elders in razend tempo gebouwd, waardoor grote delen van Zwolle voor tientallen jaren in een nieuw jasje werden gestoken.

Neem de Stilohal. In 1966 kwam de begroting rond, in 1967 werd de eerste paal geslagen en op 30 maart 1968 werd de eerste 'echte' Zwolse Sporthal aan de Van Wevelinkhovenstraat officieel geopend, 'Zwolle's pronkstuk', kopte de krant. Van de 1,4 miljoen gulden bouwkosten werd 110.000 gulden door de bevolking opgebracht. De hal bood jarenlang een goed onderkomen voor tal van Zwolse binnensportverenigingen. Nu, in 2018, is na een halve eeuw de sporthal te klein geworden. Een lobby om een nieuwe sporthal weer in Dieze te bouwen, haalde het niet. Dit jaar werd het besluit genomen de Stilohal te slopen. In de Voorsterpoort wordt een nieuwe toekomstbestendige hal gebouwd.¹¹

De transformatie van de Diezerstraat van straat naar winkelpro-menade in volle gang, 1970. (Foto Henneke, collectie HCO)

Ontwerp voor het Broe-renkerkcomplex door Han Prins. (POZC, 16 december 1968)

Het zou nog jaren duren voor de eind jaren zestig voortvarend gesloopte gebieden in de binnenstad opnieuw ingevuld werden. Begin jaren zeventig bood het gebied rond de Broerenkerk een ronduit desolate indruk. (Collectie HCO)

In 1968 kreeg Zwolle van het ministerie van Financiën de lang verwachte toestemming voor de aanbesteding van een nieuw gebouw voor het Gerechtshof te Zwolle aan de Schuurmanstraat/Luttenbergstraat. Daarmee kwam een einde aan een lange periode dat het Gerechtshof gevestigd was aan de Blijmarkt 10, het negentiende-eeuwse neoclassicistische gebouw waarin tegenwoordig de Fundatie is gehuisvest. Architect Krüger kreeg de opdracht het nieuwe gerechtsgebouw te ontwerpen. Het gebouw zou pas in 1977 worden geopend.¹²

De Vereniging Diezerstraat Belangen presenteerde in oktober 1968 de plannen van de Zwolse architect Verlaan voor de metamorfose die de Diezerstraat de komende twee jaar zou ondergaan. De toekomstige Diezerpromenade kreeg een bestrating van gevel tot gevel. Geen stenen meer, maar grote platen natuursteen. De aanleg was allerm minst eenvoudig door de relatief grote hoogteverschillen en door de verschillen in de breedte, die uiteenliep van 7 tot 15 meter. In 1970

was de Diezerpromenade klaar, waarmee meteen een einde kwam aan de tijd dat er nog auto's door de straat mochten rijden.¹³

Niet alle plannen komen tot uitvoering. Soms is dat maar goed ook, maar soms heel jammer. Dat is het geval met het plan van Han Prins, de in die jaren onvermoeibare strijder voor het behoud van het Zwols cultuur-historisch erfgoed. Hij reageerde op de troosteloze situatie van de Broerenkerk, na de sloop van de panden er rondom. Hij maakte een ontwerp voor het Broerenkerkcomplex met een fraaie verbinding tussen de kerk met de andere historische gebouwen in de omgeving, zoals de Wijnträgerstoren en de zeventiende-eeuwse pakhuizen. Het nog te bouwen winkelcentrum zou dan verrijkt worden met een recreatieterrein met veel groen en zitbanken. Het plan zou nooit uitgevoerd worden. Het Broerenkerkcomplex veranderde in de jaren die volgden vele malen van uiterlijk en op dit moment vindt weer een discussie over de inrichting plaats.¹⁴

Het verkeersprobleem

Zwolle stond in de jaren zestig voor de opgave een oplossing te vinden voor het jaar na jaar toeneemende aantal auto's. Daar was de stad, uit de tijd van paard-en-wagen en fietsers, niet op berekend. Steeds vaker ontstond chaos in de binnenstad door de onverenigbare belangen van voetgangers, fietsers, auto's en vrachtwagens voor de bevoorrading van winkels. Maar het was op drukke dagen zelfs lastig om de stad binnen te komen. De *Zwolse Courant* verbaasde zich erover dat tijdens de Pinksterdagen kettingbotsingen op de oude IJsselbrug waren uitgebleven. Voor beide verkeersproblemen – binnen en buiten de stad – werden oplossingen gezocht. Veel plannen daarvoor naderden in 1969 hun voltooiing. Zo ontwierp Rijkswaterstaat een nieuwe brug over de IJssel, de toen grootste betonbrug van Nederland. De kosten werden op 15 miljoen gulden geraamd. Er werd voor beton gekozen en niet voor staal (zoals de andere bruggen over de IJssel) omdat een betonnen brug vier miljoen gulden goedkoper was. Met zijn acht rijstroken zou het een brug voor de toekomst

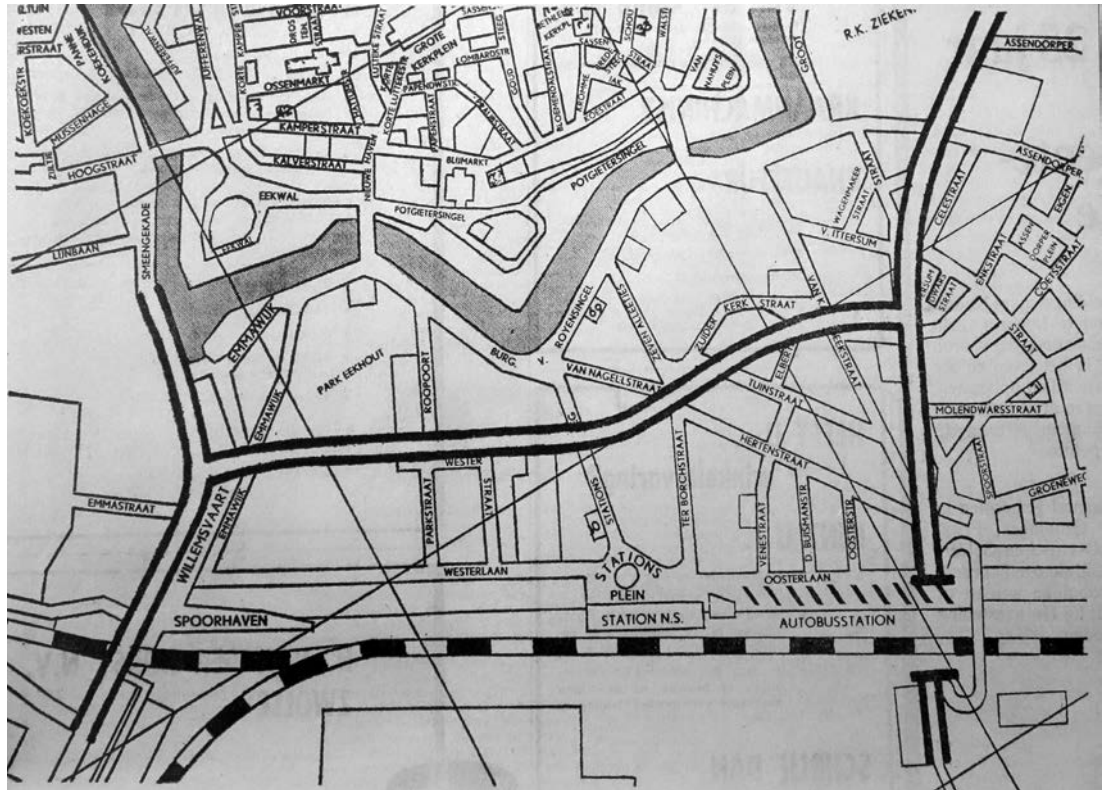
worden, was de gedachte. In 1968 werd het beton in het vlechtwerk van de laatste rivierpijler (aan de Gelderse kant) gestort. De brug moest in 1970 klaar zijn en dat zou lukken.

De Rijksweg 28 bij het viaduct over de Hoogstraat, kort voor de transformatie van de weg naar de vierbaans A28. (Collectie HCO)

De aanleg van de Katerdijk, als aanrijroute naar de nieuwe snelweg en de nieuwe Blaloweg, mei 1968. (Foto Henneke, collectie HCO)

*De geplande weg dwars door Assendorp...
(POZC, 6 september 1968)*

Binnen de stad werd in 1968 onder andere gewerkt aan de reconstructie van de Veerallee en de Harm Smeengekade, gevolgd door de aanleg van de nieuwe Kamperpoortenbrug. Andere projecten (gepland of in uitvoering) waren de tunnel bij de Hortensiastraat, de aanleg van het nieuwe Kerkbrugje, de ringweg bij Schelle en een tracé in het verlengde van de Van Karnebeekstraat.

We zijn zo gewend aan 'het gezicht' van het Zwolle van nu, dat we ons nauwelijks voor kunnen stellen dat het ook anders had kunnen zijn. Er zijn in de planologie van een stad veel meer plannen die het niet dan die het wél gehaald hebben. Soms is dat maar goed ook. Zo werd in 1967 al een plan afgewezen om de Burgemeester van Roijensingel te verbreden ten koste van een gedeelte van de stadsgracht. Een jaar later werd een nieuw plan gelanceerd om de singel te ontlasten door een autoweg dwars door het westelijk deel van Assendorp. Het is er nooit van gekomen.¹⁵

Zwolle en het andere

Hoe reageerden Zwollenaren in 1968 op wat als 'het andere' werd ervaren? De twintigjarige Ronald Brewster uit Suriname liep in 1968 stage bij het Zwolse politiecorps in het kader van zijn opleiding aan de politieacademie in Nederland. Hij kreeg vanwege zijn huidskleur heel wat verbaasde en nieuwsgierige blikken op zich geworpen, vertelde hij in een interview, maar toch een stuk minder dan in Apeldoorn. Dat was wel anders bij een aantal Creoolse landgenoten, op wie niet altijd even prettig werd gereageerd. Maar zelf had hij geen slechte ervaringen. Het was een fijn corps in Zwolle met een goede sfeer, vertelde hij in een interview.¹⁶

Een getalsmatig veel grotere groep die als 'anders' werd ervaren waren de mensen die COC Zwolle tegenwoordig aanduidt als lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuelen en transseksuele personen (LHBT'ers). Zij hadden in de jaren zestig, maar nog lang daarna een groot

probleem: hun anders zijn was een taboe in de samenleving en zij konden rekenen op onbegrip, tegenwerking of agressie. Het was een onderwerp waarover in die jaren vooral werd gezwegen. Een naar Amsterdam verhuisde Zwollenaar zei daarover in een interview uit 1967: 'In Amsterdam zit je heel fijn als homofiel. Ik kom uit Zwolle. Daar is het verschrikkelijk. Allemaal ondergronds.'¹⁷

Het is dan ook opmerkelijk dat de *Zwolse Courant* een paginagroot artikel over deze problematiek publiceerde. Het ging om een interview met pater F.A.N. Grul van het Zwolse Dominicanenklooster. Hij was nog maar drie-en-een-half jaar in Zwolle en onder meer werkzaam als aalmoezenier in het Huis van Bewaring aan de Menno van Coehoornsingel. Daar werd hij geconfronteerd met de eenzaamheid van homo's die door de gevestigde maatschappij niet werden geaccepteerd. Hij verdiepte zich in de materie en stelde vast dat men daar in de Randstad heel wat toleranter en meer begripvol tegenover stond dan hier. Bovendien waren daar verenigingen als het COC actief, aanvankelijk nog onder de verhullende naam

Cultuur- en Ontspannings Centrum. Pas in 1964 openlijk als 'Nederlandse Vereniging voor Homofielen COC'. Pater Grul peinsde over het probleem: 'Hoe breng je zoiets in Zwolle van de grond?' Hij plaatste een oproep in tijdschrift *de Schakel* van het COC: 'Wie belang stelt in de oprichting van een contactgroep voor christen-homofielen richtte zich tot pater Grul, Dominicanenklooster Zwolle.' Hij kreeg er erg veel reacties op, maar weinig uit de omgeving van Zwolle. Hij benaderde ze stuk voor stuk en wist zes mannen uit Zwolle en omgeving zover te krijgen een contactgroep op te richten. De eerste bijeenkomst vond plaats in het Dominicanenklooster op 30 april 1968, Koninginnedag. Afgesproken werd verder te gaan met maandelijks gespreksavonden in het klooster. Grul vond het achteraf gezien niet zo handig dat hij in zijn oproep had gesproken over 'christelijke homofielen'. Iedereen was welkom. Met lesbiennes hield hij zich vooralsnog niet bezig, hoewel hij de problemen van die groep onderkende. Pas in 1976 zou in Zwolle een afdeling van het COC worden opgericht.¹⁸

*Pater-dominicaan
F.A.N. Grul. (POZC,
21 december 1968)*

*Het Tijlgebouw aan
de Melkmarkt, 1967.
Links zijn de in 2015
gesloopte Tijlpandjes,
met middeleeuwse
kern, en een stukje
van het toen eveneens
gesloopte bankgebouw
(Amsterdamse school!)
zichtbaar. (Foto Hen-
neke, collectie HCO)*

De Zwolse Courant verhuist

Op 3 augustus 1968 rolde voor de laatste keer de *Zwolse Courant* van de pers van Tijl aan de Voorstraat. Meer dan 170 jaar was de krant daar gemaakt. In 1968 behalve op zondag vijfenveertigduizend exemplaren per dag. In een nieuw gebouw aan de Blaloweg ging de krant de toekomst tegemoet met een veel snellere pers. Ook de gehele redactie verhuisde naar de Blaloweg. Niet lang daarna besloot de gemeenteraad dat het gemeentearchief een plaats kreeg in een deel van het Tijlcomplex aan de Voorstraat (tot 2002, sindsdien maakt het gemeentearchief deel uit van het Historisch Centrum Overijssel aan de Van Wevelinkhovenstraat). Jarenlang bleven aan de Melkmarkt de twee zogenaamde Tijlpanden en het bankgebouw uit 1926 van de 'Geldersche Crediet Vereeniging' (later ABN-Amro bank) overeind. Het waren in de kern nog middeleeuwse gebouwen met 0,5 meter dikke muren, houten vloeren met vloerbalken uit de zestiende eeuw en een gemetseld kruisgewelf uit de vijftiende eeuw in de kelder.

In 2015 werden deze panden gesloopt om plaats te maken voor een nieuw grootschalig winkelcomplex van kledingketen Primark. Bijna vijftig jaar na de sloop van de Sint Michaëlskerk en andere delen van de historische kern heeft Zwolle nog altijd de schijn tegen als het gaat om de bescherming van cultuur-historisch erfgoed. In een publicatie van *de Erfgoedstem* lezen we: 'Met de sloop van het bankgebouw en de Tijlpanden heeft het historische en beschermde (!) stadsgezicht van Zwolle ernstige schade opgelopen.'¹⁹

Epiloog

In 1968 sloopte en bouwde Zwolle er flink op los. De stad kreeg meer en meer een nieuw gezicht. Nog een paar jaar en dan waren de bouwwerkzaamheden voor een nieuw winkelcentrum, nieuwe wegen binnen en buiten de stad, grote en kleine bruggen klaar. Maar van die opstandige alternatievelingen was Zwolle nog lang niet af. De echte problemen moesten nog beginnen.

Noten

1. *Provinciaal Zwolsche en Overijsselsche Courant* (POZC) 3 januari, 3 februari en 12 september 1968. In het artikel kortweg aangeduid als *Zwolse Courant*.
2. POZC, 9 maart 1968
3. In 1923 was zijn winkel nog in de Diezerstraat gevestigd.
4. POZC, 26 april
5. POZC, 6 augustus
6. POZC, 22 januari, 9 februari, 24 februari; *Trouw*, 28 februari; *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 maart 1968
7. POZC, 28 september 1968
8. POZC, 27 augustus en 12 september 1968.
9. POZC, 23 april en 14 september 1968. Wetering, Jan van de, *De Zwolse Canon*, p.94
10. POZC, 11 januari en 5 juni 1968
11. POZC, 22 maart 1968
12. POZC, 4 mei en 10 mei 1968
13. POZC, 28 oktober 1968
14. POZC, 16 december 1968. Zie voor de tegenwoordige discussie over het Broerenkerkcomplex een film op de website zwolsehistorischevereniging.nl
15. POZC, 3 februari, 4 juni en 6 september 1968
16. POZC, 13 juli 1968
17. *Algemeen Handelsblad*, 30 september 1967
18. POZC, 21 december 1968
19. POZC, 2, 3 en 5 augustus en 18 oktober 1968; Website *de Erfgoedstem*, 14 augustus 2015

Flevoland ontworpen op Zwolse tekentafels

Oudere Zwollenaren herinneren zich nog dat de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP) haar kantoor in Zwolle had. Dat was van 1941 tot 1972. Het kantoor was gevestigd in het gebouw Flevo, vlak bij de Diezerkade. De eerste ontwikkelingsfase van de Noordoostpolder en Flevoland werd voorbereid en geleid vanuit dit kantoor. Van 1963 tot 1976 gebeurde dit onder leiding van dr. ir. W.M. Otto; hij was directeur van de RIJP. Over hem is een biografie verschenen: 'Will Otto (1919-2008). Startmotor van Flevoland'. In dit artikel worden eerst de belangrijkste punten uit dit boek toegelicht. Vervolgens wordt de relatie tussen Zwolle en de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders nader aangestipt.

Will Otto gaf onder meer leiding aan het ontwerpen en de eerste ontwikkeling van Lelystad en Almere. Hij was een onvermoeibare lobbyist voor de belangen van de toenmalige en toekomstige bevolking van Flevoland, waarvan een groot deel uit Amsterdam zou komen.

Otto was behalve directeur van de RIJP ook landdrost van het Openbaar Lichaam Zuidelijke IJsselmeerpolders, zowel in Dronten als in Lelystad. Hij had de wettelijke bevoegdheden van burgemeester, B en W en gemeenteraad samen. In de praktijk wist Otto goed samen te werken met de door de bevolking gekozen adviesraad; hij nam bijna steeds de adviezen van de adviesraad over.

Otto droeg verder bij aan de inrichting van het agrarische gebied en het bosbeheer in Nederland. Dit deed hij als onderzoeker bij de Cultuurtechnische Dienst (1950-1963). Eerder was hij houtvester in Nederlands-Indië (1946-1950). Na zijn pensioen ontwikkelde hij een plan voor het tegengaan van de ontbossing van het tropisch regenwoud; hij achtte de ontwikkeling van het platteland dat

grenst aan het regenwoud van essentieel belang.

De vorig jaar over hem verschenen biografie is gericht op een breed publiek. Het gaat in de allereerste plaats over het werk van Otto. Zijn privéleven is summier beschreven. Behandeld zijn de activiteiten waarin Otto een duidelijke inbreng had en waarover hij een duidelijke mening heeft gegeven. Dit betrof met name de beleidsvorming.

Oostelijk Flevoland was in 1957 drooggevalen. De eerste inwoners van Dronten betrokken in 1962 hun woningen; in Lelystad gebeurde dat in 1967. Zuidelijk Flevoland viel droog in mei 1968. De eerste inwoners van Almere kwamen in 1976; de eerste inwoners van Zeewolde pas in 1984.

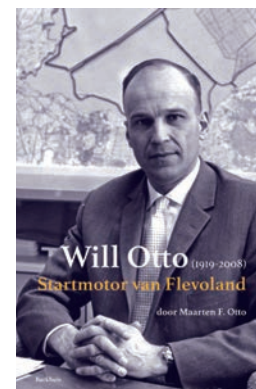
Op 1 april 1963 werd Otto benoemd tot directeur van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP). Hij verhuisde daarvoor met zijn gezin naar Zwolle. Aanvankelijk was de RIJP nog een organisatie die zich in het nieuwe land beperkte tot de ontwikkeling van de landbouw en de dorpen. Onder leiding van Otto ging de RIJP het accent verleggen naar stedenbouw, namelijk de bouw van Lelystad en Almere.

Het overloopbeleid van het Rijk

De ontwikkeling van Lelystad en later Almere vond plaats in het kader van het 'overloopbeleid' vanuit Amsterdam en het Gooi. Daar was stadsuitbreiding niet meer mogelijk. In 1966 diende minister Bogaers van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening de *Tweede nota ruimtelijke ordening* in bij de Tweede Kamer. Het in de nota geformuleerde regeringsbeleid behelsde 'gebundelde deconcentratie'. Dat wil zeggen:

- het aan banden leggen van de ongecontroleerde uitbreiding van de dorpen in het Groene Hart en in de kop van Noord-Holland;
- het gecontroleerd opvangen van de overloop in groeikernen.

Maarten F. Otto

Maarten F. Otto.
'Will Otto (1919-2008).
Startmotor van Flevoland'. Barkhuis, Eelde,
2017. 326 pp.
ISBN 9789492444165.
Prijs € 27,95.

Voor de opvang van de overloop werden als groeikernen aangewezen: Purmerend, Hoorn, Alkmaar, Huizen-Oosterveen, Lelystad en Almere. In de periode 1966-1983 bevorderde de regering de ontwikkeling van de groeikernen. Deze kregen extra woningcontingenten en financiële middelen om de infrastructuur te versterken.

De Tweede Nota ruimtelijke ordening vormde de basis voor het ontwikkelingsbeleid voor Lelystad en Almere in het algemeen. Daarnaast werd de basis voor het ontwikkelingsbeleid van het Rijk voor Lelystad verder uitgewerkt in het door minister Suurhoff van Verkeer en Waterstaat voorgestelde ontwikkelingsbeleid voor Lelystad; het was beschreven in de begroting van het Zuiderzeefonds. Die werd op 22 maart 1966 aangenomen door de Eerste Kamer. Dit hield in dat de RIJP de opdracht kreeg de eerste fase van Lelystad te realiseren. In 1975 moest Lelystad 10.000 tot 15.000 inwoners tellen en moesten er minstens 2500 woningen zijn opgeleverd, bekostigd door het Rijk. Ook moest de RIJP zorgen voor een goede infrastructuur op het gebied van stadswegen, groenvoorzieningen, nutsvoorzieningen, winkels, gezondheidszorg, onderwijs (ook voortgezet onderwijs) en club- en buurthuizen, bevordering van de vestiging van rijksdiensten en faciliteiten voor de vestiging van industrieën. Deze opdracht

moest worden uitgevoerd binnen een door het Rijk beschikbaar gesteld budget. De opdracht werd gerealiseerd. Eind 1975 telde Lelystad reeds 19.000 inwoners.

Op 28 april 1971 gaf de regering aan de RIJP ook de opdracht om Almere te ontwerpen en de eerste fase te realiseren. Bepaald was dat het ontwerp het mogelijk moest maken dat Almere 25 jaar na de start van de bouw 125.000 à 250.000 inwoners zou tellen. De eerste bewoners van Almere kwamen in 1976. Inmiddels heeft Almere 201.000 inwoners.

Otto had flink gelobbyd bij de ministers van Verkeer en Waterstaat en Ruimtelijke Ordening om de genoemde opdrachten voor Lelystad en Almere in de wacht te slepen.

Een wervend woonklimaat

Otto zei in 1968: 'Lelystad is bijzonder aantrekkelijk als er snel veel mensen naar toe gaan. Maar er gaan pas snel veel mensen naar toe als Lelystad aantrekkelijk is. Dat is een vicieuze cirkel. Om die te doorbreken moet er dus een ontwikkelingsbeleid komen.' Otto wilde dat de RIJP in Lelystad een wervend woon- en leefklimaat ging realiseren, beter dan op het oude land het geval was. De RIJP spande zich erg in om Lelystad en later Almere zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor mensen en bedrijven. Anders zou, zoals Otto wel eens zei, nog geen hond bereid zijn om zich daar ergens ver weg te vestigen op een kale, windrige vlakte.

In Lelystad en later in Almere werd afgeweken van het landelijke beleid, dat hoogbouw bevorderde. De RIJP zorgde ervoor dat in Lelystad en Almere gezinnen met kinderen die in aanmerking kwamen voor sociale huurwoningen, terecht konden in ruime eengezinshuizen met tuinen. Ongeveer 90 procent van de woningen die onder het regiem van de RIJP werden gebouwd, was laagbouw.

De RIJP voorzag elke sociale huurwoning in Lelystad van centrale verwarming (cv). Dat was op basis van aardgas. De woningwetwoningen die in deze jaren elders in Nederland werden gebouwd, waren nog niet voorzien van cv.

Zowel in Lelystad als in Almere heeft de RIJP het doorgaande autoverkeer geheel gescheiden

Landdrost Otto overhandigt in oktober 1967 een spaarbankboekje aan de tienduizendste inwoner van Oostelijk Flevoland, Marianne van Alst. (Foto J.U. Potuyt)

van fietsers en voetgangers. Lelystad telt vele fiets- en voetgangersbruggen. Mede hierdoor was Lelystad lange tijd de meest verkeersveilige stad in Nederland. Almere kreeg onder leiding van de RIJP als eerste stad in Nederland een vrije busbaan.

De RIJP legde in Lelystad en Almere vele groenvoorzieningen aan, zowel in de woonwijken als aan de buitenkant van de stad. Daardoor is Lelystad na Heerlen en Emmen de groenste grote gemeente van Nederland. Dit blijkt uit een onderzoek van Wageningen University, die in de 31 grote gemeenten het aantal vierkante meter groen per woning in de bebouwde kom vergeleek.* Veel groen heeft nog meer voordelen dan destijds in de jaren zestig en zeventig bekend was. Zo heeft groen een positief effect op de gezondheid van mensen. Dat komt onder meer doordat tijdens warme dagen de temperatuur in steden met veel groen enkele graden lager is dan in die met weinig groen. Ook draagt groen bij aan de verbetering van het milieu door het verminderen van luchtvervuiling en geluidshinder.

De RIJP probeerde zo veel mogelijk bedrijven en overheidsinstellingen naar Lelystad te trekken. Daarbij moest ze natuurlijk zelf het goede voorbeeld geven: het kantoor van de RIJP verhuisde om die reden in 1972 naar Lelystad. Op voorstel van Otto stelde de regering in 1968 de Premieregeling Stimulering Ontwikkeling Lelystad in. Elk bedrijf dat zich in Lelystad vestigde, ontving onder bepaalde voorwaarden 10.000 gulden subsidie per werknemer.

Otto vond het essentieel dat het Rijk in 1966 en 1971 de uitgangspunten voor ontwikkelingsbeleid voor Lelystad en Almere had afgekondigd. Keer op keer herinnerde hij de politici en ambtenaren in Den Haag hieraan. Hij benaderde vele keren zijn eigen minister van Verkeer en Waterstaat, andere ministers (via zijn eigen minister) en ook ambtenaren van verschillende ministeries om geld los te krijgen voor de verdere ontwikkeling van Flevoland en vooral voor Lelystad en Almere. Het ging om de ministeries van Binnenlandse Zaken, Economische Zaken, Sociale Zaken, Onderwijs, en Volksgezondheid. Vaak hadden de ministers en de ambtenaren van die ministeries

dat reeds vastgestelde ontwikkelingsbeleid voor Lelystad en Almere vergeten. Het lobbyen in Den Haag nam een groot deel van de werktijd van Otto in beslag.

Er was een spanningsveld tussen de RIJP en het ministerie van Financiën. Dit ministerie probeerde in de jaren zeventig enige keren de verdere bouw van Lelystad tegen te houden en zelfs de bouw van Almere te voorkomen.

De betekenis van de RIJP voor Zwolle

Waarom vestigde de RIJP zich in 1941 in Zwolle? Dit is te verklaren uit de voorgeschiedenis. In 1918 stelde het parlement de Zuiderzeewet vast, op initiatief van ir. Cornelis Lely, minister van Verkeer en Waterstaat. Deze wet had als doel de afsluiting van de Zuiderzee door de Afsluitdijk en vervolgens de inpoldering, ontginning en ontwikkeling van 220.000 ha land. Het Zuiderzeeproject zou voor rekening van het Rijk worden uitgevoerd. Hiertoe werd een rijksdienst opgericht: de Directie van de Wieringermeer.

De Directie van de Wieringermeer begon in 1930 met de ontginning en eerste ontwikkeling van de Wieringermeer. De Directie was de voorloper van de RIJP. Het kantoor van de Directie bevond zich aanvankelijk in Alkmaar. In 1941 was de eerste ontwikkelingsfase van de Wieringermeer voltooid.

Middelgronden, de eerste bewoonde woningen van Lelystad, zogenaamde 'piano-woningen', 1967. (Foto J.U. Potuyt)

De Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders (RIJP) nam in 1941 zijn intrek in de voormalige, in 1898 gebouwde Ambachtschool aan de Menno van Coehoornsingel. Het gebouw kreeg toen ook de naam 'Flevo'. De RIJP bleef goed dertig jaar in het Flevogebouw gehuisvest. De foto is omstreeks 1950 genomen. (Foto Henneke, collectie HCO)

Vanaf 1941 moest de Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken) de net drooggevallen Noordoostpolder gaan ontwikkelen, en later, vanaf 1957, Oostelijk Flevoland. Zwolle is de grote plaats die het dichtst bij deze polders ligt. Daarom viel de keus voor de vestigingsplaats voor het kantoor op Zwolle. Om precies te zijn: het grootste deel van de RIJP was gevestigd in het kantoor in Zwolle. Het kantoor voor de Landbouwkundige Hoofdafdeling kwam in Kampen.

In Zwolle werkte de directie, dus vanaf 1963 ook Will Otto. Verder waren hier de Hoofdafdeling Stedenbouw en Openbare Werken, de Sociaal-Economische Hoofdafdeling en de Hoofdafdeling Administratieve Personele en Financiële Zaken gevestigd.

Bij de verhuizing van Alkmaar naar Zwolle in 1941 moest voor de hogere ambtenaren snel voor

huisvesting gezorgd worden. Daarom bouwde het Rijk 34 woningen ten noorden van de Wipstrikerallee en langs en vlak bij de Brederostraat. De grond lag op de voormalige Oosterenk, een tuinbouwgebied. Enige kleine boerderijen moesten hiervoor worden afgebroken. De eerste woningen kwamen gereed in juli 1942, de rest in 1949. Het betreft de woningen Herfterweg 27-33, Roemer Visscherstraat 4-28, Brederostraat 14-34, Tesselschadestraat 49-55, De Genestetstraat 50 en Bilderdijkstraat 1. Dit zijn alle rijtjeswoningen.

Het was heel bijzonder dat er in 1941/1942 huizen werden gebouwd voor niet-militaire doeleinden. Immers, de Duitse bezetter had voor de woningbouw voor heel Nederland een bouwstop afgekondigd. Zij gaf aan de materiaalvoorziening voor de oorlogsvoering prioriteit boven de woningbouw. Maar voor het werk voor de Noord-

oostpolder maakte de bezetter een uitzondering. De polder moest zo snel mogelijk gaan bijdragen aan de voedselvoorziening, vooral granen. Dat is aardig gelukt. Wel was er ook in de Noordoostpolder steeds meer gebrek aan materialen en brandstoffen. Maar toch was in 1945 reeds de hele oostelijke helft van de Noordoostpolder in cultuur gebracht en werd er graan geoogst. Dit werk werd verricht door het grootlandbouwbedrijf van de Directie Wieringermeer (Noordoostpolderwerken). Overigens woonden uiteindelijk verreweg de meeste medewerk(st)ers van de Directie Wieringermeer (later de RIJP) buiten het genoemde woningcomplex langs en vlak bij de Brederostraat.

In 1963 verhuisde Will Otto met zijn gezin naar Zwolle. Hij huurde de dienstwoning, Herfterweg 27. Ze woonden daar tot 1970.

Herfterweg 27 eind jaren zestig. Op de eerste verdieping Jan Michiel Otto, de jongste zoon van Will Otto. (Collectie auteur)

Herfterweg 27-33. Deze vier woningen werden in de jaren veertig speciaal gebouwd voor de hogere ambtenaren van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders. De familie Otto bewoonde het linker huis. (Foto auteur)

Activiteiten van RIJP-medewerk(st)ers voor Zwolle

Diverse medewerk(st)ers van de RIJP ontplooiden ook activiteiten voor de Zwolse samenleving: bestuursfuncties van politieke partijen, verenigingen en ander vrijwilligerswerk. Ik geef hier enkele voorbeelden.

drs. A.J. Venstra, hoofd van de afdeling economisch en geografisch onderzoek. Hij was reeds in 1969 lid van de gemeenteraad van Zwolle voor de PvdA en werd later wethouder voor Openbare Werken, Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting.

drs. A.P. de Haan, hoofd van de Hoofdafdeling Algemene, Personele en Financiële zaken en lid van de directie. Hij was tevens voorzitter van de VVD-afdeling Zwolle.

mr. O.S. Ebbens, hoofd van de Sociaal-economische Hoofdafdeling en lid van de directie. Hij was daarnaast secretaris van de VVD-afdeling Zwolle.

ir. C.L. van Steen was hoofd van de Landbouwkundige Hoofdafdeling en lid van de directie. Hij was ook secretaris van ziekenhuis De Weezenlanden.

prof. dr. ir. R.H.A. van Duin was hoofd van de Landbouwkundige Hoofdafdeling en lid van de directie; later werd hij adjunct-directeur. Hij was daarnaast bestuurslid van ziekenhuis De Weezenlanden.

W.J. Beijer, afdeling Personeelszaken. Hij deed ook veel vakbondswerk. Hij was voorzitter van de NVV-bestuurdersbond Zwolle en bestuurder van de afdeling Zwolle van de ABVA. Verder was hij lid van de Raad van Beroep voor sociale verzekeringszaken.

A.A. Hoppenbrouwers assisteerde het hoofd van de Hoofdafdeling Stedenbouw en Openbare Werken. Hij was ook districtscommissaris van de katholieke Verkenner in het Gewest Overijssel.

W. Kanning was hoofd van de afdeling hoofdboekhouding van Hoofdafdeling Algemene Personele en Financiële Zaken. Hij was voorzitter van de Groningse vereniging 'de Molleboon'. Tevens was hij penningmeester van de Lutherse kerk in Zwolle.

E.H. Giese deed acquisitie van bedrijven bij de Sociaal-economische hoofdafdeling. Hij was ook districtscommissaris van de katholieke Verkenner district Zwolle.

J.W. Spijkerman was plaatsvervangend hoofd van de Reproductieafdeling. Hij was daarnaast bestuurslid van de voetbalclub PEC.

F. Wijnberger werkte bij de afdeling Technische installaties. Hij was lid van het dagelijks bestuur van de KNVB-afdeling Zwolle.

Natuurlijk hebben ook veel partners van de RIJP-medewerk(st)ers activiteiten voor de Zwolse samenleving vervuld. Bijvoorbeeld Fie Lindenberg, de vrouw van A.G. Lindenberg, hoofd van de Sociaal-economische hoofdafdeling. Zij deed veel voor de diaconie van de Doopsgezinde kerk.

Eind 1969 had de RIJP in totaal 1647 medewerkers; daarvan werkten er ongeveer 600 in het gebouw Flevo in Zwolle, de anderen in Kampen en in Oostelijk Flevoland. In Zwolle was de RIJP een van de grotere werkgevers. De allergrootste werkgevers waren destijds Philips Condensatoren, de IJsselcentrale en het Sophia Ziekenhuis. Dan waren er negen werkgevers met een aantal werknemers in dezelfde orde van grootte als de RIJP, dus om en nabij 600 werknemers: ziekenhuis De Weezenlanden, de gemeente Zwolle (secretarie en gemeentelijke diensten), Stork Dieselmotoren, Wavin, de Nederlandse Spoorwegen, Tijl's uitgeverij en drukkerij, Scania, Wehkamp en bouwbedrijf Moes. In de loop van 1972 verhuisde de RIJP van Zwolle en Kampen naar Lelystad. Dit vertrek betekende voor beide steden een groot verlies.

* Persbericht Alterra. Wageningen University & Research, 2 september 2014. 'Heerlen, Emmen en Lelystad groenste steden van Nederland.'

Boeken

Remieg Aerts, *Thorbecke wil het; Biografie van een staatsman*. Prometheus, Amsterdam. 886 pp. ISBN 9789035144798. Prijs € 49.99.

Door Jan Drentje

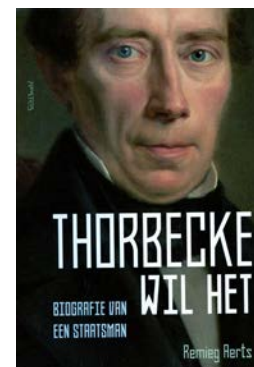
Over Thorbecke is veel geschreven en het beschikbare bronnenmateriaal is aanzienlijk. Bovendien beslaat Thorbeckes leven een groot deel van de negentiende eeuw die hij in politiek opzicht in belangrijke mate heeft helpen vormgeven. In een nieuwe monumentaal opgezette biografie heeft Remieg Aerts (hoogleraar Nederlandse en Algemene Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam) dit materiaal toegankelijk gemaakt voor een breed publiek. Met veel aandacht voor biografische details kan de lezer volgen hoe de jonge Zwollenaar kon uitgroeien tot een van de belangrijkste politici uit onze geschiedenis. Centraal staat de transformatie van het nog sterk oligarchische Nederland uit de periode van de Restauratie (1815-1830) naar de in de rechtsstaat verankerde parlementaire regeringsvorm. Hoewel parlementaire regering en centrale staat al dateren uit de Bataafs-Franse tijd kregen deze pas na 1848 de volledige publiekrechtelijke status die (gelukkig) nog steeds van kracht is. Aerts laat zijn boek mooi beginnen met een episode over 1798, het jaar van de eerste Nederlandse grondwet en tevens Thorbeckes geboortjaar.

Thorbeckes wil en de wil van de geschiedenis

De bijzondere omstandigheid van de nog sterk op het Duitse taalgebied gerichte familie Thorbecke krijgt terecht een sterk accent. Op de rand van een bankroet nam vader Thorbecke de opvoeding van zijn zoon zelf ter hand. Johan Rudolf kreeg vooral thuisonderwijs – dat van bijzonder hoge kwaliteit was. In de oudere geschiedschrijving is al ingezien

dat Thorbeckes jeugd hierdoor beslist niet zorgeloos genoemd kan worden. Een sterk plichts- en taakbesef waren hiervan het gevolg. Aerts voegt daaraan toe dat de sturende invloed van Thorbeckes vader bijzonder dwingend van aard was en overdreven beschermend. Deze karaktereigenschap zou ook Thorbecke typeren, die even getalenteerd, dwingend als dominant zou zijn geweest. Thorbeckes wil (en dominantie) was volgens Aerts legendarisch. Daarmee wordt een sterk psychologiserende verklaring voor Thorbeckes politieke optreden gegeven – die zeker door veel tegenstanders van Thorbecke zou zijn onderschreven. Aerts spreekt zelfs van een freudiaans anaal dwangkarakter en een Caesarcomplex: iemand die in alles groot wilde zijn. Nu geeft Aerts zelf ook toe dat Thorbecke in de huislijke kring van zijn intieme huwelijk met Adelheid een veel ontspannendere indruk maakt, maar zijn publieke persoonlijkheid was vooral controlerend en dwangmatig. Duidelijk is dat Aerts wel veel respect voor de wetenschapper-staatsman heeft, maar weinig sympathie voor de persoon kan opbrengen.

Dat is jammer, want Thorbeckes biografie kent meer nuances en wat Aerts terugvoert op een psychologische wil heeft beslist ook andere achtergronden die deze wil hebben gevormd. De familie Thorbecke leefde om te beginnen in de 'dwingende' omstandigheid van de economische achteruitgang die in de Bataafs-Franse tijd veel Zwolse handelsfamilies in grote moeilijkheden heeft gebracht. Het thema van economische achteruitgang en het verval van de Republiek vormt een rode draad in Thorbeckes werk. Dit komt onder andere tot uiting in Thorbeckes geschriften naar aanleiding van de afscheiding van België in 1830. Hierin verwoordt hij een zogenaamd continentaal, Oost-Nederlands perspectief (J.C. Boogman) waar Aerts nauwelijks aandacht aan

besteedt. Dit is terug te zien in Thorbeckes parlementaire optreden vanaf 1840. De combinatie van zorg om het economische verval en scherpe oligarchiekritiek kenmerkte de radicale liberale pers. Van voorstellen tot politieke hervorming werd nadrukkelijk ook herstel van de economie verwacht. Thorbeckes oppositionele politieke optreden in de jaren veertig vertolkte in veel opzichten de wil van deze buitengesloten groeperingen. Zonder deze resonantie zou wat Thorbecke *wilde* geen gevolg hebben gehad.

Vader Thorbecke heeft in de situatie van het bijna faillissement de carrière van Johann Rudolf sterk willen sturen. Steeds kreeg hij zijn taak voor de familie voorgehouden en dit heeft inderdaad zijn persoonlijkheid bepaald. Hun onderlinge verhouding had echter ook andere gevoelskleuren. Tijdens zijn vierjarige reis langs Duitse universiteitssteden trok Thorbecke zich vaak weinig aan van de vaderlijke adviezen, wat niet tot een verwijdering of boosheid van vaders kant leidde. Bovendien is opvallend hoe openhartig Thorbecke aan zijn vader over zijn gevoelsleven schreef tijdens de romantisch-filosofische crisis die hij in 1821 doormaakte. Daaruit spreekt een grote vertrouwdheid. Toen zijn vader in 1834 stierf sprak hij van zijn 'trouwste vriend'. De vader had de opvoeding dwingend ter hand genomen, maar had ook een zachtmoedig karakter waardoor de vader-zoon relatie hartelijk kon blijven. Het dwingende aspect van deze opvoeding extrapoleert Aerts naar de manier waarop Thorbecke met zijn vrouw en kinderen zou zijn omgegaan. Inderdaad schreef hij zorgzaam bedoelde directieve briefjes aan hen. Maar ook hier was de ondertoon zachtmoedig. Dochter Marie schreef in haar liefdevolle herinneringen dat ze zich geen 'hard, driftig' woord van haar vader kon herinneren, 'Papa was zo uiterst teergevoelig'. Dit oordeel wordt door verschillende intimi bevestigd.

Ook Thorbeckes filosofische ontwikkeling wordt door Aerts vooral als een psychologische behoefte gezien, om een oplossing te vinden voor het probleem van de sterfelijkheid en de godsdienst. Dat is toch een miskennis van het soort denkproblemen waarin Thorbecke terecht kwam toen

hij zich als een van weinige Nederlanders uit de eerste helft van de negentiende eeuw – op een filosofische manier – bewust werd van zijn subjectiviteit en dus ook de subjectiviteit van gevoelens en gedachten over 'het hogere': God, waarheid en recht. Hoe na Kants metafysica-kritiek een fundament te vinden voor de wereld van de geest, dat was niet alleen Thorbeckes persoonlijke probleem, maar het probleem van een hele generatie Duitse *Dichter und Denker*. De oplossing die Thorbecke formuleerde onder invloed van Schelling, het zogenaamde *panentheïsme* (God is de basis van alles, maar valt niet volledig samen met de wereld van de tijdelijkheid) noemt Aerts wel, maar hij gaat voorbij aan de grote betekenis hiervan, niet alleen voor Thorbeckes denken, maar ook zijn zelfopvatting en zelfbeleving. Een innerlijke oriëntatie op het eeuwige principe dat aan ieder individueel leven ten grondslag ligt, is hier de kern van. Aan de groei van natuur en geschiedenis liggen steeds creatieve ideeën of principes ten grondslag die meer of minder goed tot uitdrukking kunnen komen. Deze filosofie verklaart de grote nadruk in Thorbeckes wetenschappelijke werk en politieke leven op de 'scheppende' krachten. Dit leidt tot een zich richten op 'het midden' in zichzelf, een kern die zich onttrekt aan de gewone menselijke omgang die altijd een afgeleide is, een verlies van eigenheid. In een aantal belangrijke aantekeningen, opstellen en brieven uit die tijd noemt Thorbecke dit het 'etwas für sich sein'. Dit idee van individualiteit paste Thorbecke niet alleen toe op zichzelf maar ook op de geschiedenis. Ieder tijdvak werd uiteindelijk bepaald door 'eigen regerende beginselen', een soort groeikern. Deze vorm van individualiteit, het zoeken naar de eigen scheppende bijdrage aan het leven, was ook de innerlijke basis voor zijn publieke optreden.

In de Nederlandse context voelde hij zich vanaf zijn Duitse periode een vreemde, hij miste de mogelijkheid om met iemand 'aus der Seele' te kunnen spreken en ervoer dit als 'Entbehnung' en 'tiefen Schmerz'. Aerts kent nauwelijks betekenis toe aan het feit dat Thorbecke, als hij vrij man was geweest, de voorkeur aan een geleerdenleven in het Duitse taalgebied had gegeven. Door de financiële nood moest hij echter wel een betrekking in

Nederland aanvaarden – die hem van zijn ‘liefste studiën’ zou afhaken, namelijk de filosofie. In Nederland werd hij twee keer afgewezen voor een hoogleraarspost filosofie, vanwege zijn vermeende spinozisme. Dit zich noodgedwongen voegen in de Nederlandse context bepaalt Thorbeckes positie als outsider. Zijn persoonlijke, filosofische en wetenschappelijke uitgangspunten hadden hem in hoge mate van het dominante Nederlandse culturele klimaat vervreemd. De afgemetenheid, ook in de taal, in de Nederlandse context contrasteert duidelijk met de openheid in de Duitse context van zielsverwanten en kan dan ook niet alleen als psychologisch fenomeen worden geduid.

In de oudere geschiedschrijving is al naar voren gebracht dat Thorbeckes organisch-idealistische visie ‘een basisstelling’ was die zijn latere werk bepaalt (Boogman, Bornewasser). Ook Aerts erkent dat wel bij de bespreking van Thorbeckes geschriften, maar koppelt die basisstelling los van Thorbeckes innerlijke leven en zijn wetenschappelijke en politieke ambities. Als Thorbecke deze filosofische gedachten in losse aantekeningen tot aan zijn dood af en toe herhaalt, kwalificeert hij dat als obsessief. Ze kunnen echter heel goed als vorm van zelfbevestiging worden gezien, in alle drukte en wisselvalligheid van het politieke leven een manier om het eigen, in de Nederlandse context betrekkelijk eenzame spoor, het eigen ‘middenpunt’ vast te houden.

Het dwingende van Thorbeckes optreden krijgt pas werkelijk betekenis als dit in verband wordt gebracht met de ‘dwingende’ omstandigheden van sociale buitensluiting, economische achteruitgang, afwijzing als filosoof, afwijzing van zijn voorstellen voor een gematigde grondwetsherziening in 1840. Thorbeckes politieke optreden was ingebed in een historische analyse die gebaseerd was op wat in zijn ogen noodzakelijke vernieuwingen waren sinds de Franse revolutie. Die visie had een dwingend karakter en ligt ten grondslag aan zijn optreden als hervormer. De wil van de geschiedenis en zijn taak om die vorm te geven, hingen samen. Maar, daarmee was Thorbeckes persoonlijkheid niet overmatig dwangmatig. Als minister liet hij zijn collega's vrij, te vrij zelfs

volgens critici. In de Kamer introduceerde hij het spreken via de voorzitter om iedereen zo vrij mogelijk het woord te geven. Het ging immers om de zaak, de wetgeving. Bij zijn aftreden als minister in 1853 en in 1866 zien we geen dwingende of overmatige controledrang om aan de macht te blijven. Hij benadrukte hierbij de inhoudelijke redenen en vermeed meestal persoonlijk antagonisme. In debatten stelde hij zich doorgaans hoffelijk op tegen andersdenkenden. Het bijzondere van Thorbeckes optreden is eerder dat hij consequent en compromisloos de inhoud centraal bleef stellen. Die politieke inhoud kan in het werk van Aerts goed worden gevolgd, maar de biografische interpretatie ervan heeft mij niet overtuigd.

Herman Aarts, *Assendorp – Niet zomaar een Zwolse wijk*. Uitgeverij Waanders & de Kunst. 200 pp. ISBN 978 94 6262 198 5. Prijs € 22,50.

Door Kees Canters

Het kon niet beter! De feestelijke activiteiten bij het veertigjarig bestaan van wijkcentrum de Enk in Assendorp op 14 en 15 september jl. omvatte ook de presentatie van een nieuw boek over Assendorp. *Assendorp – niet zo maar een Zwolse wijk* is thematisch opgezet met tien goed plaatsbare hoofdstukken, zoals ‘Spoorwijk’ (vooral geschiedenis), ‘Onderwijs’, ‘Geloof’ (onder meer over de verschillende geloven met elk hun eigen kerkgebouw) en ‘Middenstand’. Door die duidelijke opzet is het boek toegankelijk en blijft het boeien, ook wanneer je alleen een paragraaf leest. Zaken als kunst en cultuur, vrije tijdsbesteding en ook sport komen daarbij nauwelijks aan de orde. Binnen elk hoofdstuk worden paragraafsgewijs de belangrijkste fenomenen rond het betreffende onderwerp helder en to-the-point behandeld. Zo komen in het hoofdstuk ‘Voor en door bewoners’ onder meer de Wijkvereniging Assendorp, de Vereniging Vrienden van Assendorp, de Stichting Eureka en de Speeltuinvereniging Assendorp aan bod.

Een opvallend gegeven is dat het gemeentebestuur vaak niet meewerkt of zelfs tegengas geeft waar elders, vaak in overeenstemming met het

beleid in Den Haag, vlot (mee)gewerkt werd aan het doorvoeren van vernieuwingen, zoals bij hygiëne en gezondheidszorg, bij volkswoningbouw en bij werkloosheidsbestrijding. Het blijkt ook in dit boek weer dat het gemeentebestuur van Zwolle een lange eeuw bij veel maatschappelijke ontwikkelingen op genante wijze achteroliep.

Hoewel veel van het gebodene wel min of meer bekend is bij de meer ingevoerd in (de geschiedenis van) de wijk, is het boek veelomvattend en ook gedetailleerd en vooral geschikt om een indruk te krijgen van hoe het zo gekomen is dat mensen met een vaak sterk uiteenlopende achtergrond op en door elkaar wonen: waar komt die specifieke sociale cohesie in Assendorp vandaan? Daarbij is de rode (!) draad dat er in de afgelopen jaren een aantal veranderingen is geweest waarbij hoogtepunten en dieptepunten werden bereikt. Assendorp was oorspronkelijk in de Middeleeuwen een kleine dorpsgemeenschap bestaande uit enkele boerderijen en een paar woonhuisjes. Dit karakter veranderde pas eeuwen later op ingrijpende wijze door de komst van de spoorwegen. Er kwamen vooral spoorarbeiders te wonen in de wijk.

Door het verdwijnen van de Centrale Werkplaats in de jaren dertig in combinatie met de grote economische crisis stortte de werkgelegenheid in; Assendorp werd dus extra getroffen. Pas in de loop van de naoorlogse wederopbouw zette het herstel in. Een herstel dat tot op de huidige dag voortgaat. Daarbij is het karakter van de wijk inmiddels geheel veranderd: van arbeider naar zzp'er en tweeverdieners, ook vaak met kinderen.

Het lijkt er op dat Aarts zich vooral goed thuis voelt in hoofdstukken als 'Spoorwijk' en 'Het rode dorp'. In eerstgenoemd hoofdstuk krijgt de betekenis van de Centrale Werkplaats voor Zwolle en in het bijzonder voor Assendorp veel aandacht. In het andere hoofdstuk wordt vooral het ontstaan

en de betekenis van de SDAP belicht. Over deze onderwerpen schrijft Aarts een doorlopend en boeiend verhaal, al gaat het dan haast meer over Zwolle dan specifiek over Assendorp. Verderop in het boek krijgen de hoofdstukken meer het karakter van een bundeling van op zichzelf staande, anekdotische kleine verhalen. Kleine verhalen die zeker interessant zijn, zoals het mooie verhaal van juffrouw Jansen met haar snoepwinkeltje aan de Assendorperstraat in het hoofdstuk 'Middenstand'.

Een (andere) kanttekening is dat zo'n topoboek (een boek over een bepaalde geografische locatie) al snel een heldenboek wordt, een 'hiep hiep hoera'-stemming. In dit geval leidt dat ertoe dat er bij voorbeeld nauwelijks aandacht is voor groepen Nederlanders met een buitenlandse achtergrond, voor de minderbedeelden en voor de ouderen. Valt er over hen niet meer te vertellen dan het tonen van een enkele van toepassing zijnde foto?

Het boek bevat 180 afbeeldingen, oude in zwart-wit en nieuwe in, soms, wat felle, kleuren. Het is de vormgever van het boek zelfs nog gelukt om nog foto's op te nemen die tot ver in de afgelopen zomer zijn gemaakt, zoals een unieke opname van de reeds geplaatste en nog in afwerking verkerende busbrug over het spoor.

De gemaakte kanttekeningen nemen niet weg dat het boek boeit: een vlot geschreven verhaal over een unieke wijk met een breed aanbod aan toepasselijke onderwerpen die op toegankelijke wijze worden behandeld in de vorm van een mooi uitgegeven boek. De foto op de omslag geeft een zomers beeld van het Assendorperplein met natuurlijk pontificaal in het midden de wat frivole en toch zo robuuste muzikant: een gepast beeld van het kloppende hart van een levende wijk! Een knappe, binnen een jaar geleverde prestatie van Herman Aarts.

Auteurs

Kees J. Canters (1949) is bioloog en was werkzaam als milieukundig onderzoeker; sinds 2001 woont hij in Zwolle. Hij is geïnteresseerd in plaatselijke geschiedenis, waarbij met name de wijk Assendorp zijn belangstelling heeft.

Jan Drentje (1962) is rector/ docent filosofie Deltion Sprint Lyceum (VAVO) en onderzoeker politieke geschiedenis Ernst Kossmann Instituut RUG. Drentje promoveerde in 2004 op het proefschrift *Thorbecke, een filosoof in de politiek*.

Wim Huijsmans (1948) was jarenlang als archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en na de fusie aan het Historisch Centrum Overijssel. Hij is nu als vrijwilliger betrokken bij diverse historische projecten.

Maarten F. Otto (1949) is historicus. Hij is een zoon van Will Otto.

Jan van de Wetering (1947) is werkzaam als tekstschrijver. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004), *De Zwolse canon* (2008) en *Een toekomst waarborgen* (2015). Van zijn hand verschijnen regelmatig artikelen in het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Annèt Bootsma-van Hulten, eindredacteur,
Wim Huijsmans, Frank Inklaar, Harry Stalknecht,
Steven ten Veen, Jan van de Wetering

Redactieadres

Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle
E-mail: annetbootsma@home.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Annèt Bootsma-van Hulten (ZHT), Jan Kam, Johan Teunis

Website

www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Pilotenlaan 29, 8017 GG Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en nieuwe leden

Adreswijzigingen en lidmaatschap:
www.zwolsehistorischevereniging.nl of tel. 038 4651735
Opzeggingen: vóór 1 december lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775
	tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)
Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog
Opmaak: Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN & GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | **IQ.NL**
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

NICO BRILLEN & LENZEN

Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolle.nl

Zwolse Historische Vereniging

Vertelt al 35 jaar het 'Verhaal van Zwolle'

vier keer per jaar het *Zwols Historisch Tijdschrift*
en gratis toegang tot thema-avonden

**Word nu lid
voor slechts 25 euro per jaar!**

Opgave lidmaatschap via:
www.zwolsehistorischevereniging.nl

De Zwolse Historische Vereniging participeert in
het Erfgoedplatform Zwolle

Het Vrouwenhuis | **ZWOLLE**

Rondleiding op afspraak

038 422 48 23

www.vrouwenhuiszwolle.com

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief
van Zwolle

Zalsman, drukker sinds 1857

Uw partner voor:

- Drukken
- Printen
- ICT
- Web2Print
- Warehousing

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Hét kan bij Zalsman. Persoonlijk, veelzijdig en duurzaam.